

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	6
'Aho	Tūsite, 19 Sune 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pīlīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 06A/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho Tusite 19 Sune, 2018
10.00am.*

HOKOHOKO ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 3/2018 – Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga
Fika 05	:	KOMITI KAKATO
		5.1 Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2018/2019 (Fika 8/2018) <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘Aho 30 Sune, 2019 • Fakamatala Patiseti 2018/2019 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2018/19 – 2020/21 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2018/19
		5.2 NGAAHI TU’UTU’UNI:
		5.2.1 Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he ‘Inasi Fakapule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga Muli 2016 (Fika 2/2018)
		5.2.2 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia 2016 (Fika 4/2018)
		5.2.3 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016 (Fika 5/2018)
		5.2.4 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017 (Fika 9/2018)
		5.2.5 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia 2017 (Fika 11/2018)
		5.2.6 FOKOTU’U FAKA-FALE ALEA:

		5.2.6.1 Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 9/2018
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Aofangatuku Fale Alea ki he tukuhau fa’u he Pule’anga.....	9
Kole ke tauhi Tohi Tu’utu’uni Ngaue e Fale Alea.....	9
Lipooti Fika 3/2018 Kōmiti Tu’uma’u ki he Pa’anga.....	10
Mafai e Fale Alea ke aofangatuku ki he tukuhau he fonua	10
Lipooti ngāue Kōmiti Pa’anga	10
Kau mēmipa Kōmiti Pa’anga	11
Lava Kōmiti Pa’anga vakai’i ngaahi fakamole & palani ngaahi potungāue Pule’anga.....	11
Fokotu’u tukuhifo Lipooti Kōmiti Pa’anga ki he Kōmiti Kakato.....	11
Me’a ‘a e Sea.....	12
Fakamālo’ia kau ngāue ne nau fa’u e patiseti hono ‘omai ngaahi me’a totonu ‘oku hoko.....	13
Fokotu’u ke vakai’i Minisita Pa’anga holo vouti ki he ngāue kitu’a falemahaki	13
Ngaahi palopalema fehangahangai mo e Pule’anga.....	13
Kau fakatau me’alele he ngaahi palopalema fehangahangai mo e Pule’anga.....	14
Fakahā Pule’anga faka’amu Palēmia fokotu’u Kōmiti ke holoki fakamole fakatau me’alele..	15
Fokotu’u ke ‘ave ha silini he Patiseti ke ‘ave ma’a e fanau masiva.....	16
Fokotu’u tamate’i ngaahi polokalama he patiseti ‘ikai fakapatonu ki he kakai.....	17
Tokanga napangapangamalie pe Patiseti palopalema ko e ivi fakapa’anga e Tonga.....	18
Kole fai mo kamata e langa fale lalanga ke tokoni tauhi ngaahi fāmili	20
Tui ka hala faka’esitimeti pea liliu e fua ke fakahaofaki ha silini ke holoki fakatau me’alele .	21
Kole ke fai Pule’anga ha ngaue ki he mamafa pa’anga nō ki he kakai.....	23
Fakahā Pule’anga ko e totongi tupu meimei he peseti ‘e 4.....	27
Tokanga ki hano fakapa’anga mei he pa’anga talifaki ha tōnounou Patiseti ngaue Pule’anga	28
Tokanga ki he tōnounou he Patiseti pea fakapa’anga fakalotofonua	29
Tokanga ki he fakatatali hono fakangaue’i ha ngaahi lakanga fo’ou.....	30
Tali Pule’anga ki he tu’unga e tokoni ki he ngaahi maumau hili afā.....	30
Kamata sio e Pule ‘anga ki he ngaahi langa ‘i Sepitema pe ‘Okatopa.....	31

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga hiki tanaki pa'anga hā peesi 81	31
Fokotu'u ke alea'i 'Esitimeti fakataha mo e Lipooti Kōmiti Pa'anga	34
Tokanga ki he fiema'u tātaki 20 miliona ki he 'Esitimeti fokotu'u mei he Lipooti Kōmiti Pa'anga	35
Tokanga ki he to e fa'u patiseti fo'ou fai atu mei he Kōmiti Pa'anga	36
Fakamamafa'i e fatongia Kōmiti Pa'anga ke vakai'i e Patiseti	36
Taukave 'ikai liliu 'e he Kōmiti Pa'anga e Patiseti ko e fokotu'u ke alea'i 'i Fale Alea.....	37
Fokotu'u ke toloi alea'i Lipooti Kōmiti Pa'anga kae tomu'a alea'i Patiseti.....	37
Tokanga ki he fehokoki e fatongia mafai pule 'uluaki mo e ua	38
Taukave'i 'ikai ko ha me'a fo'ou hono liliu 'a e Patiseti Fakaangaanga.....	38
Taukave ko e ngāue fakahoko Kōmiti Pa'anga ko e tu'utu'uni Sea Fale Alea.....	39
Taukave ko e ngāue Kōmiti Pa'anga ki he Patiseti ko e fai pē fakatatau ki he Lao	39
Tokanga ki he mafai e Kōmiti he Kupu 184 & 185 he Tohi Tu'utu'uni e Fale.....	40
Fokotu'u na'a nounou ke alea'i fakataha Patiseti mo e Lipooti Kōmiti Pa'anga	41
Peesi 72 & 73 Fakamatala Patiseti 'i ai ngaahi ma'u'anga pa'anga ki he fokotu'u Kōmiti Pa'anga	41
Fokotu'u Kōmiti Pa'anga ke to'o \$ nau fokotu'u mai mei he tokoni \$60 miliona 'a 'Asitelēlia	42
Fakamahino ko e silini tokoni fakalakalaka mei muli 'osi seti pē ia ki he ngaahi ngāue ke 'ai	42
Fakatonutonu ko e fatongia fakalao fakahoko atu Kōmiti Pa'anga kae 'ikai ko e fiekau.....	46
Alea he fiema'u e lao ke a'u 'o 5 miliona 'i he sino'i pa'anga tokoni fakavavevave.....	47
Kole fakakakato mu'a e fiema'u 'a e lao	47
Fakamanatu mahu'inga ke 'i ai ha senita ke tokonia ki ai ni'ihia uesia he faito'o konatapu	48
Tali vouti fika 3-vouti fika 5	49
Tokanga ki he tēpile 'oku fakamatala'i ai fakamatala pa'anga e ngaahi vouti	49
Pa'anga fakalukufua e Patiseti \$476.8m	49
Tokanga ki he faikehekehe \$ hā he peesi 2 mo e peesi 7 e 'Esitimeti	49
\$300m ko e ivi fakapa'anga e fonua pea 476 m patiseti fakalukufua	50
Tokanga ki he toloi paloti'i Vouti fika 2 – 'Ofisi Fale Alea	51
Toloi vouti fika 2 he tu'utu'uni Sea Fale Alea kei fai fealealea'aki mo e Pule'anga	51
Tokanga ki he hiki 6 miliona he pa'anga hū atu ki he kau ngāue tu'uma'u	53
Tali Pule'anga ki he hiki 6 miliona \$ hū mai ki he kau ngāue tu'uma'u	54
Fiema'u fakama'ala'ala ki he fefononga'aki mo e fetu'utaki	55

Tokanga ki he totongi ‘inasi mo e ngaahi me’a’ofa he patiseti	56
Tokanga ki he palopalema Pule’anga he fakamole he ‘utu me’alele kae kei hoko atu pe.....	57
Kole fakama’ala’ala ki he holo 5 miliona patiseti ki he tokanga’i ngaahi koloa	59
Tokanga ki he hiki 17 miliona vahe’i ki he vahenga ‘asi he Patiseti	60
Tokanga ke ‘omai e fika ki he lahi lakanga mo e kau ngaue ke fakangaue’i.....	61
Fakafuofua ki he 12 miliona mahu’inga ngaahi lakanga ‘atā ke fakangaue’i.....	61
Tali Pule’anga ki he hiki 6 miliona he kau ngāue tu’uma’u ko e ngaue’aki <i>PMS</i>	62
Tokanga ki he 0 e patiseti vahe’i ki he sekitoa taautaha he 18/19	62
Fakama’ala’ala ‘Eua 11 ki he natula ‘o e sino’i pa’anga <i>revolving fund</i>	63
Fakahā Pule’anga toe 3 miliona he Pangike Fakalalakaka he’ene a’u mai ki Mē	64
‘Ikai toe ha silini he pa’anga nō he Pangike Fakalalakaka	65
‘Osi pa’anga nō he pangike kae fai e tokanga ke fakaivi sekitoa taautaha	65
Tokanga ke ‘inasi kotoa kakai e fonua, ‘otu motu & sekitoa taautaha hono fakaivia	65
Fokotu’u to’o mai 5 miliona ki he ngaahi poloseki makehe	66
Kelesi.....	66
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	67

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite 19 Sune, 2018

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke tau kamata ‘e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Na’e lau heni ‘e he Fale ‘a e lotu e Tamai Hevani)

<008>

Taimi: 1010-1015

(*Hoko atu e hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki*)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono Ui e Fale ki he pongipongi ni, ‘aho Tūsite 19 ‘o Sune 2018.

(Na’e fakahoko heni ‘a e ui ‘a e Fale)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

<009>

Taimi: 1015 – 1020

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali ui e Falé ki he pongipongi ní. Ko e ‘Eiki Palēmia na’e fakahoko mai e poaki me’a tōmui mai. Tatau ia pea mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa.

Poaki

Pea ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’á. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu atu ki he Tama

Tu’í, Tupou VI kae 'uma'ā e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Tapu atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmiá pehē foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapinetí. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga Kau Nōpele. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí.

Hou’eiki ko u fakamālō atu ho’omou lava lelei ke fakahoko e ngāue lahi ‘anepō. Pea ‘oku ‘i ai e faka’amu ‘e hokohoko lelei atu pē ‘a e feme’a’akí pehē foki ki he ngaahi ngāue ko eni ‘oku toe ‘i he Kōmiti Kakatō. Ka kimu’a pea tau hoko atú, ko u kole pē Hou’eiki ke mou tuku mai e faingamālie ko eni ke fakamā’opo’opo atu e ngaahi me’a kehe na’e ‘ohake koe’uhi pē ke tokoni ki he’etau ngāue.

Aofangatuku Fale Alea ki he tukuhau fa’u he Pule’anga

‘Uluakí na’e ‘ohake ‘i he tipeití ‘a e ngaahi *Order* pē Tu’utu’uni ‘oku fakahoko ko eni ‘e he Hou’eiki Minisitā pea mo e Kapinetí. Te u fakamā’opo’opo atu pē ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko ia ki ai he ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e ngāue e Falé. ‘I he Konisitūtoné Kupu 78 ‘oku hā mahino pē ai, ‘Oku ‘i he Fale Alea ke tu’utu’uni ki he Tukuhaú. Pea ‘ikai ke u lau atu e Kupu ko iá koe’uhí ‘oku ‘i ai e Lao ‘e taha ‘oku tānaki atu ki he mafai ‘oku ‘i he Fale Alea. Ko e Lao ‘a e Pule’angá Kupu 9. ‘Oku fekau’aki ia pea mo e ngofua ke tamate’i ‘e he Fale Alea ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni mo e ngaahi fekau. ‘A ia ‘oku hā he Kupu ko eni, ko e ngaahi Tu’utu’uni kotoa pē ‘oku fakahoko ‘e ha ‘Eiki Minisitā pē ko e Pule’angá ‘i he Kapinetí pē ko e Palēmia, ‘oku pau ke fakahū mai e ngaahi Tu’utu’uni ko iá ki he Fale Alea ke fai ki ai ha tu’utu’uni ‘a e Falé, aofangatuku. Pē ko hano tali, ta’etali pē liliu ka ‘oku pau ke fakahū mai e ngaahi Tu’utu’uni ko iá ‘i he to’u Fale Alea ko iá, ta’u Fale Alea. Ko ia ko u kole atu pē Hou’eiki ke mou fakatokanga’i ‘a e Kupu Fika 9 ‘o e Lao ‘a e Pule’angá pea mo e Kupu 78 ‘o ‘etau Konisitūtone.

Kole ke tauhi Tohi Tu’utu’uni Ngaue e Fale Alea

Hou’eiki ko u fie fakamanatu atu pē ‘a ‘etau Tohi Tu’utu’uni koe’uhi he ‘oku hā pea e’a e founa ko ia ki he fakahoko ai ‘etau tipeití tatau ai pē pe ko e Fale Alea pē ko e Kōmiti Kakatō, fiema’u ke tau tauhi pau ki he Ngaahi Tu’utu’uni. Ko e fuoloa ho’omou feme’a’akí ‘oku taki miniti ‘e 10. Pea ‘o kapau ‘oku to e fiema’u, ko e me’a tau’atāina pē ia ‘a e Sea e Kōmiti Kakatō ke ne fakalōloa atu ha’o to e miniti ‘e 1 pē 2.

<001>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Sea: ... mou kātaki pē ‘o fakamokomoko pea kole atu ke tau tauhi e melino mou me’a pē he poini he ‘oku ‘api’api e taimi pea ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘etau ngāue fakatatau ki he’etau ngaahi Tu’utu’uni.

Ko ia Hou’eiki ko u fie hoko atu ki he fika fā ‘etau ‘asenitá ko e Līpooti Fika 3/2018 Kōmiti Tu’uma’u Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga. Te u kole ki he Kalake ke ne ‘uluaki lau mai ‘a e līpooti kimu’a pea tuku ha faingamālie ki he Sea ‘o e Kōmiti Pa’anga ke ne fakama’ala’ala mai ‘a e Līpooti Fika 3 Kōmiti Pa’anga.

Lipooti Fika 3/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'anga

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Fale kae 'atā ke fakahoko hono lau 'o e Līpooti Fika 3/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Aho 18 Sune 2018

'Eiki Sea,

Līpooti Fika 3/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku fakahoko atu ki he Feitu'u na e Līpooti Fika 3/2018 'a e kōmiti fekau'aki mo e ngāue 'a e kōmiti ki he 'Esitimeti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2018/19.

Faka'apa'apa atu

Hon. Tēvita Lavemaau
Sea
Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'Eua 11 me'a mai.

Mafai e Fale Alea ke aofangatuku ki he tukuhau he fonua

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato 'Eiki Sea kuo kamata 'aki ho Falé he pongipongi ni. 'Eiki Sea ko e 'uluaki me'a Sea ko u 'uluaki fakamālō atu ki he Feitu'u na 'i he fakahinohino kuo tuku mai ki ho Fale felāve'i pea mo e ngaahi mafai ko ē ki he tukuhau 'o e fonua ni. Ko e *issue* mahu'inga eni pea 'oku kau ia he *issue* 'oku naunau tataua kotoa pē he ngaahi Fale Alea kotoa pē 'i he fakamāmani lahi. Ko e mafai ko ē ki he tukuhau 'oku 'i he Fale Alea ia pea 'oku ou fiefia 'i hono fakamāhino'i mai 'a e ngāue ko ia. Pea 'oku ou tui 'e tokoni lahi ki hono alea'i e 'Esitimeti ki he ta'u ni.

Lipooti ngāue Kōmiti Pa'anga

Ko e konga hono uá Sea ko e Līpooti ko eni 'a e Kōmiti Pa'anga pea fakamālō atu ki he Potungāue Pa'anga ko e 'uhinga na'e lava 'o fakahū mai 'a e līpooti ko eni he māhina 'e taha kimu'a pea na'e

ui leva he Sea ‘a e ngaahi fakataha ‘o fakaafe’i mai ki ai ‘a e kau *CEO* kotoa ‘o e ngaahi potungāue ko ē na’e ui ke fai e talanoa mo ia pea mo e *senior staff*. Ko e ‘uhinga ko e taimi ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke lava ‘o kakato e ngāue ki he ngaahi potungāue kotoa e Pule’anga. Ko e ngaahi potungāue lalahi pē na’e lava ui mai kinautolu pea ‘oku fakaikiiki mai pē he līpooti. Ko e fai e sio ki he fakaikiiki he Patiseti mo e hā ‘a e *view* ko eni ‘a e kau *CEO*. Makatu’unga ‘i he pōtalanoa ko eni na’e fai ‘Eiki Sea na’e fa’u ai e līpooti ko eni mo e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e Kōmiti Pa’anga.

Kau mēmipa Kōmiti Pa’anga

Ko u loto pē ke u fakahoko atu ‘Eiki Sea ‘a e kau kōmiti ko ē ‘i he kōmiti ko eni ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua. ‘Oku Sea e motu’a ni pea ‘oku Tokoni Sea ‘a e Fakafofonga Tongatapu fika tolu, mēmipa ai ‘a e Minisitā Pa’anga mo e Minisitā ki he *MEIDECC* pea ‘oku mei he Hou’eiki ko *Lord Nuku* pea mo *Lord Vaha*’i.

Lava Kōmiti Pa’anga vakai’i ngaahi fakamole & palani ngaahi potungāue Pule’anga

Na’e lava lelei e ngaahi fakataha ‘Eiki Sea pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e ‘uluaki ta’u eni lava he kōmiti ‘o fakahoko ‘a e ngāue lahi ‘aupito ki hono *review* ‘a e ngaahi fakamole mo e ngaahi palani ngāue ‘a e ngaahi potungāue lalahi pē hangē ko ē ne u lave ki ai ‘i mu’a pea ko e ola eni e ngāue ‘oku fokotu’u mai he līpooti ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko u kole atu pē ke tali ‘a e līpooti ko eni pea tukuhiho ki he Kōmiti Tu’uma’u ke alea’i fakataha mo e Patiseti. Mālō ‘Eiki Sea.

Fokotu’u tukuhiho Lipooti Kōmiti Pa’anga ki he Kōmiti Kakato

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni mei he Sea ‘o e Kōmiti Pa’anga ke tukuhiho e līpooti ki he Kōmiti Kakato.

<002>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Sea: Kuo pau ke alea’i fakataha pea mo e ‘Esitimeti. Na’e tufa atu foki ‘a e Lipooti ko eni ‘aneafi. Pea kapau te mou me’a hifo pē ki ai Hou’eiki ‘oku felāve’i eni pea mo e ngaahi Vouti, ‘a ia ‘oku fakapotopoto ange ke tau alea’i faka-vouti ‘o fakatatau ki he ‘u vouti ko eni ‘oku fokotu’u ko eni ‘i he Kōmiti Pa’anga. Kapau te u fakatātā pe ko e palakalafi fika 2.1 ‘oku fekau’aki ia mo e Vouti Fika 8, 2.2 ko e Vouti Fika 9, 2.3 Vouti 11. Kapau te mou me’a hifo pe ki he peesi faka’osi. ‘Oku a’u ki he Vouti 25. Na’e ‘i ai ha pou pou ke tukuhiho? Pou pou! ‘Eiki Minisitā Pa’anga!

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. ‘Io! Pou pou pe ke tuku hifo koe’uhi ke toki fai pe ai ‘a e alea. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko e Kōmiti kole atu ki he Sea, ke fakatokanga’i ‘a e Lipooti ko eni ke mou feme’a’aki fakataha pe mo e ngaahi Vouti ‘oku ‘i loto. Hou’eiki! Tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga, Tupou VI. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini, kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. *Lord* Ma'afu kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

'E Hou'eiki! Mālō ho'omou laumālie mou me'a atu 'o ma'u ha ngaahi ma'u'anga kelesi 'i homou ngaahi 'api pea mou to e me'a mai ke fakahoko hotau fatongia. Pea hangē ko ia na'a mou mea'i, ngali 'oku houhou hotau vaka, ka 'oku ou kole fakamolemole atu mou to'o mai 'a e laumālie lelei 'o e ngaahi feme'a'aki ke tau lava 'o fakahoko lelei hotau fatongia. Ke tau lava 'o fiefia fakataha 'i he ngaahi ngāue kuo tau lava 'o fakahoko. He ko e ngaahi ngāue 'oku tau fakahoko, 'oku fakatefito ia ki he kakai 'o e fonua, 'oku nau tu'u telinga mai ko e hā 'a e ngāue 'oku tau fai he na'a nau fili mai kitautolu ke tau ōmai 'o fakahoko, pea 'oku fiema'u ke tau tali ui ki he ngaahi fiema'u ko ia. Pea neongo ko e hā 'etau ngaahi fokotu'utu'u pea mo 'etau ngaahi taumu'a. Ka 'oku fiema'u ke fakatefito ia 'i he kakai 'o e fonua.

'Oku ou fie fakamanatu atu pē Hou'eiki. Ko ha mālohinga 'o ha Pule'anga, pe ko ha fonua, 'oku makatu'unga ia mei he kakai. Pea ko u tui ko e kongia ia ke tau ...ka u 'oatu mu'a 'a e me'atokoni faka'aho ko eni, ke mou me'a ki ai. Pea tau toki sēsēlue ai pe hotau vaka. Ko ia 'oku keli ha luo 'e tō ia ki ai, pea ko ia 'oku maumau'i 'a e 'ā, 'e u'u mo ia 'e he ngata kona fekai. Ko ia 'oku hiki hake 'a e ngaahi maka, 'e lavea ia ai. Pea ko ia 'oku tā 'akau 'e tu'utāmaki ai. Kapau 'oku ke peku 'a e toki pea 'ikai faka'alo. 'Oku totonu ke ne 'ai hake ia 'a e mālohi lahi, kā 'oku 'aonga 'a e poto ke fakahinohino.

Hou'eiki! Mou 'osi mea'i lelei pe 'a e ngata'anga 'etau me'a 'anepō, pea mou me'a mai pē ki he'etau fakamatala Patiseti ...

<004>

Taimi: 1030-1035

Sea Kōmiti Kakato: Pea kapau kuo mou laumālie lelei ki ai 'oku tau hoko atu leva ki he'etau hangē pē ko ē ko 'eku fakamanatu ko e me'a ko ē 'oku mou me'a mai ai ko e tikisinali pē, kā ko e fo'i fika ko e fo'i lao ia, kā ko e fakamahino'i pē 'e he tikisinali 'a e fo'i lao, kā 'oku 'ikai ko e kongia ia 'o e lao. Mou me'a mai pea te u 'oatu pē ho'omou miniti 'e 10 pea te u tuku 'a e faingamālie ki he Mēmipa kotoa pē kapau 'oku fie me'a mai takai 'e taha, pea ko e tokoni 'e *depend* ia mei he tokotaha 'oku lolotonga me'a, 'oku mou mea'i pē, ka 'oku 'ikai ke u pou pou au ki he tokoni, he ko e tokoni ke hiki'i hake 'a e me'a ko ē 'oku ke lolotonga me'a ki ai. Ko u lave'I 'e au ia ko 'etau tokoni 'a tautolu ko eni ko e piko'i me'a ko ē ko ē 'oku ke hiki, pea 'oku 'ikai 'uhinga ia ki he motu'a ni pē ko e ha 'a e tokoni 'a ia 'oku tonu ia ke ui ia ko e faka...ko e felekeu, kā 'oku ou 'uhinga pē ke mou me'a mai he ko e me'a 'e taha 'oku ou fakatokanga'i hou'eiki ko ho'o me'a hake pē, Sea tokoni atu, pea 'ikai tali ia 'e he tokotaha ko ē 'oku me'a pea ke to e me'a mai pē koe, Sea, fakatonutonu atu. 'Oku 'uhinga ki he motu'a ni ko ho'o ngāue'aki 'a e fakatonutonu ko ha faingamālie ia ke ke fakahoko ai 'a e me'a ko ē 'oku ke fakakaukau ki ai.

‘A ia kapau ‘e ‘i ai ha taha ‘e me’a hake, Sea tokoni, pea kā ‘ikai Sea fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ke u laumālie lelei au ki ai, kā ‘oku ke me’a hake ko e fakatonutonu me’a hake ko e lao ke ke fakatonutonu pea ‘oku ‘ikai ke to e ngofua ke to e ta’ofi. Mālō hou’eiki mou me’a mai kā tau folau. Kapau kuo maau ia hou’eiki tau ‘unu ā tautolu he ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ‘e fie me’a. Minisitā me’a mai ‘a e Nōpele Fakafofonga ‘Eua.

Lord Nuku: Tapu atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Minisitā, pea fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, pea pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele. Pea koe’uhi kae fai atu ha ki’i lave pē ki he Fakamatala Patiseti ‘Eiki Sea.

Fakamālo’ia kau ngāue ne nau fa’u e patiseti hono ‘omai ngaahi me’a totonu ‘oku hoko

‘Eiki Sea, ko e na’a tau mātuku ‘anepō ‘Eiki Sea, na’e fai ‘a e feme’a’aki lahi ‘Eiki Sea pea mo e fekau’aki pea mo e masiva. ‘Oku ou tui pē ‘oku ‘osi mea’i ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea, kā ko e kapau te ke me’a ki he peesi 44, ‘oku ‘i ai ‘a e līpooti ai ‘o fekau’aki ko e ‘uhinga ‘eku foki heni ‘e ‘Eiki Sea, he na’e fokotu’u ‘anepō ke ‘i ai ha pa’anga koe’uhi ko e fa’ahinga fānau ko eni ‘oku makatu’unga ‘i he līpooti. ‘A ia ko e toko 13 kotoa ‘o e fānau pē ko e toko taha ‘i he fānau ‘e toko 13 kotoa pē ‘oku ‘ikai ke ma’u me’atokoni ia. ‘Oku ‘ikai ke talamai ia ko e fānau ako, kā ko e ‘uhinga ‘o e lave ki ai ‘Eiki Sea he ‘oku fai ‘a e fakamālō ia ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, pea mo e kau *CEO* he ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala totonu ‘Eiki Sea ki ho Fale ke mea’i ‘e he Falé ‘a e me’a ko ē ‘oku hoko ‘i he fonua, he ko e Fakamatala Patiseti ko eni ko e fakamatala eni pea ‘e fakahoa leva ia ke polokalama patiseti. ‘I he taimi ko ē te tau a’u ai ki he fika. Kā koe’uhí ko ‘ene fakamatala mai ko ē hē ‘oku ‘i ai ‘a e faingatāmaki ‘oku hoko pea na’e fokotu’u atu ki ai ha pa’anga ke ‘ave ki ai, pea na’e ‘ikai ke tali pea ko e ‘uhinga ia ‘a e foki ko ē ‘o lave ki ai, ‘oku fai ‘a e fakamālō lahi ia ki he kau ngāue ko eni ko ē na’a nau fa’u ko ē patiseti ko eni. He ‘oku hangē ko e me’a na’a ku fakahoha’a atu ki ai ‘anepō fekau’aki mo falemahaki, ‘oku te’eki ke fai mai ha lave mai ia mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fokotu’u ke vakai’i Minisita Pa’anga holo vouti ki he ngāue kitu’a falemahaki

‘Oku pehē ‘e he *CEO* ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e tō nounou ‘i he vahe ko ē ‘o e patiseti ‘o fekau’aki mo e faito’o mo e ngaahi ngāue fakafalemahaki kitu’a. ‘Oku ‘uhinga ‘a e fai ‘a e fakahoha’a ki ai Sea koe’uhi ‘oku tau fakamālō tautolu ia ‘i he ‘omai ‘a e ‘ū me’a pehē, hangē na’e ‘i ai mo e peesi ‘e taha ‘a ia ko ia, kapau ‘oku holo ‘a e peseti ko ia ‘i he vouti ko ia ki lalo ‘a e ngāue kitu’a, pea ‘oku fokotu’u atu ke to e vakai’i ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Lord Nuku : ... Pa’anga, he ko e me’a eni ‘oku fakahoko mai mei he falemahakí, pea na’e te’eki ai ke fai ha feme’a’aki ia ki ai.

Ngaahi palopalema fehangahangai mo e Pule’anga

Ko e me’a ko ē hono tolú, ‘Eiki Sea, ‘oku talamai ‘e he Patiseti ko ení, ‘oku kau tonu ‘a e

palopalemá, ki he founa fakalele ko ē ko ē ‘a e kau ngāue ‘a e Pule’angá. ‘Oku talamai ... ‘a ia ‘oku fakahoko mai mei Fale Pa’anga ‘oku kau ia he palopalema ‘o e ngāue ko eni ko ē ‘a e Pule’angá. ‘Uluakí ia. Ko hono uá, ko e fakatau me’alelé. Talamai ‘e he CEO, pē ko e pule ngāué. Ko e talamai eni ‘e he pule ngāue ko eni ko ē mei Fale Pa’angá. Pea ko e me’a ko ia ko ē ‘oku fai ki ai e tokangá, koe’uhi ko e hulu ‘a e fakamolé, pea talamai leva ‘a e ‘ū tefito’i palopalemá. Ka ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘e 2 ‘oku mahu’inga heni. Ko e fānau masiva, pea mo e falemahaki. Pea talamai mo e fo’i me’a ‘e 2 ‘oku lahi e ‘alu ‘a e siliní ki he kau ngāue faka-Pule’angá, pea mo e fakatau me’alelé. ‘Oku ‘ikai ko ha lau ia ‘a’aku, ‘Eiki Sea. Ko e lau pē ia ‘a e kau taki ngāué. Pea ko e me’a eni ko ē ‘oku fai ‘a e mahu’inga’ia aí, Sea, he ‘oku fakahoko hangatonu mai, pea teuteu ke tau ala ki he fika ko ē ‘oku tufá. Ka ‘oku talamai ‘e he fakamatala ko eni, ‘a ē na’e lukuluku fakakaukau ki ai ‘a e kau taki ngāué, ‘o ‘ave ki Fale Pa’angá. ‘Oku ‘i ai e ngaahi tōnounou ia ‘i he mata’ifika ko ē ‘oku ‘ai ke tau paasí.

Pea ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá ia, ‘Eiki Sea. He ko e feme’a’aki ko ení, kapau te ke me’a hifo pē ki he peesi 29, ‘oku ‘i ai e fetō’aki ia ‘i he vahevahe e ‘ū patisetí, ki he ngaahi fatongiá, palakalafi 2. Pea ‘oku hā he ngaahi fakamatala ko ení, Sea, ‘oku fakahoko maí, ‘oku ‘i ai e palopalema ‘i he Fakamatala Patisetí, polokalamá. Pea koe’uhí ko ‘enau taumu’a ngāué eni, ‘a e Fakamatala Patisetí. Pea kapau te tau mā’opo’opo pē tautolu ia hē, pea talamai ‘e he fika ko ē, ke fenāpasi pea mo e fakamatala ko ē ‘oku ‘omaí. Kei lahi e ngaahi me’a ia ko ē ke fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Fakatonutonu mu’a, ‘Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, ko e fakatonutonu eni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘Oku toutou ngāue’aki ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘i ai e palopalema. Ko ‘etau ‘Esitimeti ko e feinga ke vete palopalema. ‘Oku ‘i ai e palopalema. Ko ‘etau ngāue ke vete e ngaahi palopalema. Pea ko ia mahalo, ‘oku te’eki ai ke ne talamai ‘e ia ke vete. Ko ‘ene fo’i vete pē ‘e taha, ko ‘ene talamai ‘oku lahi e fakatau me’alelé, ka ko ‘ene ma’ú mei he CEO ‘a e Health. Ko e Minisitā ē ‘a e Health.

Kau fakatau me’alele he ngaahi palopalema fehangahangai mo e Pule’anga

Lord Nuku : ‘Eiki Sea, ‘oku mo’oni e me’á ia, ka ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘oku tohi mai pē ia heni. Ka ko e foki mai ki ho’o Potungāué, ko e palopalema ia ‘o e pa’angá, ko e fu’u lahi ‘o e fakatau me’alelé. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘ohaké, he ko e me’a ia ‘oku ‘omaí.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Ko e kole me’alelé, ko e me’a ia ‘oku lahi, pea kapau pē ‘oku tonu pē ‘a e anga ‘ene fakamatalá, ka ‘oku lahi e kole me’alelé. ‘Oku ‘ikai ko e pehe ni ia ko e fakatau pē e me’alele ‘a e Potungāue Pa’angá, ko e me’a kia tautolu kātoa. Pea ko e ‘isiú ia, pea ‘oku fai leva e feinga pē ko e hā e me’a, pē ‘e anga fēfē hono vahevahe e me’a ko iá? Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia, Sea, ke tau fei mo hoko atu ki he ngaahi ‘isiú ko ē ‘oku me’á, ‘oku mahu’ingá. Hangē ko e me’a ko ē na’e toki ‘ohake ko ē he tohi ‘a e Kōmiti Pa’angá. Koe’uhí ka tau vavevave atu ‘etau fonongá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ke u tokoni atu pē, kātaki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni, 'Eiki Nōpele.

Fakahā Pule'anga faka'amu Palēmia fokotu'u Kōmiti ke holoki fakamole fakatau me'alele

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tokoni atu pē ki he 'īsiu ko eni he me'alelé. 'Oku mo'oni pē 'oku lahi e fakamole ko iá. Ko 'etau 'i hení foki ke vete e palopalemá. 'Oku ou fie fakahā atu pē, koe'uhi 'oku kau eni he 'īsiu mahu'inga mo'oni 'oku toutou me'a pē ki ai e Palēmiá. Ko e fo'i ngāue ko ē 'oku ne fakahoko mai kiate kimautolú. Ke 'ai ha *Steering Committee* 'a e Kapineti, pea 'oku 'i ai e Sea ai, ko e Minisitā Mo'ui. Ke 'i ai ha ni'ihi 'iate kimautolu ko e fo'i *Steering Committee*, ke mau fakakaukau'i fakalūkufua pē 'e anga fēfē 'a e holoki 'a e fakamole 'o e fakatau me'alele, mo hono ngāue'aki e me'alelé, mo e kau ngāué ...

<006>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: mo e ngaahi fakamole kotokotoa pē. 'A ia 'oku ou fie fakahā atu pē 'oku 'i ai 'a e ngāue ki ai 'a e Kapineti, pea 'oku 'i ai hono *Steering Committee* 'atā'atā pē ki he palopalema ko ia, ke nau hanga 'o 'omai ha solova'anga 'o e palopalema ko ia, Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Mō'ale Finau: Sea ka u ki'i tokoni atu 'Eiki Nōpele. Tapu pea mo e Sea tapu pea mo e Mēmipa 'o e Fale ni. 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e *issue* ko ia ki he me'alele, 'oku kaunga lahi 'a e toe ko ē 'o e silini, 'i he 'osi ko e 'a e ta'u. 'Eiki Sea ko hono tupu'anga 'oku pehe ni. 'Oku lahi 'a e ngaahi polokalama pea 'oku ou kole fakamolemole pē ki he Hou'eiki Minisitā, ka 'oku ou tui ko e fatongia foki 'o e Minisitā Sea, hangē ko e tamai ia ko ē 'a e Potungāue. 'Oku pau ke tokanga'i ke 'oua na'a hūhū mai ha taha 'o ne hanga 'o fokotu'u ha silini 'i he ivi 'o e fonua, ki ha me'a 'oku ne 'osi 'ilo 'e ia 'e 'ikai faka'aonga'i ia 'Eiki Sea he lolotonga 'o e ta'u. 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e fo'i tūkunga fokotu'utu'u patiseti 'Eiki Sea na'e 'ikai ko e me'a ia na'e ha'u ia mei ono'aho. Kapau te tau keli he Patiseti, mei tatau kātoa pē 'a e fo'i *format* ia mo e polokalama 'i he ta'u ki he ta'u. Ko e ki'i fulihi pē 'a e mata'ifika, ke tuku hake pe tuku hifo. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fo'i *item* ai 'Eiki Sea 'oku tukutuku pē 'a e silini ia hangē ko ē ha tanu ha fakamomoho.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kole atu pē 'Eiki Sea 'e 'osi 'eku taimí 'aku ia.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo 'osi ia 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Mālō ka ko e 'uhingá ia 'Eiki Sea ..

Mō'ale Finau: Ka u toki 'oatu 'e au ha'o miniti 'e 5 he'eku taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: 'Ikai ko ia. 'Eiki Sea ko e 'uhinga foki 'etau lave ki hē,. Ko e fokotu'utu'u ngāue ē, 'a e tohi fakamatala patiseti. Ko e me'a ko ē ki he me'alele, 'oku talamai mei he Fale Pa'anga 'oku palopalema pea ko e 'uhinga ia hono 'oatu. Pea ko e me'a ko ia hono ua Sea, 'oku ou tui ko e me'a lahi eni 'oku fekau'aki mo ia. Ko e ngaahi palopalema fakalukufua fekau'aki mo hono pukepuke 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga, 'e malava ke uesia 'o kapau 'e 'ikai lava ke ngāue fakalelei 'a e sekitoa 'o e Pule'anga ke fakatau atu 'a e tupu 'i he vahe pea mo e ngāue 'a e kau ngāue faka-Pule'anga.

'A ia ko e tefito'i palopalema ia'e 2 'oku tuhu'i hangatonu mai heni ko e palopalema. He 'oku talamai 'e he tokotaha ko ia na'a ne fakamo'oni mai he tohi ko eni. Ko e palopalema ia 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku fakamo'oni mai ai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga. He ko e tohi ko ē 'oku fakamo'oni mai ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Pea 'oku ne talamai ai Sea he 'ikai ke u to e lave atu ki ai, ko 'eku lave atu ko ia ki ai, 'oku ne talamai 'oku maumau 'ene vahevahe, 'o fakatatau ki he palopalema 'e ua ko eni. Pea 'oku ou lava atu au ia Sea.

Fokotu'u ke 'ave ha silini he Patiseti ke 'ave ma'a e fanau masiva

Ko e me'a 'e taha ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakakaukau 'Eiki Sea, 'i heni, 'a ē na'a ku lave atu ai ki he masiva, ko e savea ko ia 'a e Siteititika, 'oku 'ikai ke 'asi ia heni. 'Oku 'asi he peesi 44 'a eni ko ē na'a ku fakahoko atu. Ko e kakai fefine 'e toko 20 kotoa, 'oku pā'usi'i ai 'a e toko 8. 'Oku 'asi pē 'i hē ko e peseti 'e 78 he peesi 44 Sea. Ko e peseti 'e 78 ko e fakamamahi 'i 'api. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga, 'oku fu'u lahi 'a e peseti ko eni. Ko e me'a ko ia 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea ke fakapapau'i mai 'oku mo'oni. He 'oku tau tō atu kitautolu ia ki tu'a Papua Niukini, pea mahalo 'oku tau lele atu kitautolu ia 'i *West* Papua, kapau ko e toko 10 kotoa 'oku pā'usi'i ai 'a e toko 8. Ko e me'a ia 'oku ou kole atu Sea fakapapau'i 'a e fika ko eni 'oku mo'oni. He ko e fika ko ia 'oku tu'u mai ko ē hē. Ka 'oku ou fokotu'u atu ke 'i ai ha silini 'e to'o ki he fānu masiva.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki kātaki 'o fakamā'opo'opo mai.

Lord Nuku: He 'oku talamai hangatonu ko e fiema'u kapau 'e lave mai 'a e 'Eiki Minisitā 'o felāve'i mo e palopalema ko eni, 'a ia 'oku ne hanga 'o hiki mai heni. 'Oku lahi 'a e 'ū me'a ia ke fai. Kapau 'e lave mai pē ki he fo'i palopalema ko ē mo e ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku: hiva, pea mo e me'a ke pehē, he na'e fai ko ē fokotu'u 'anepō Sea na'e pa'anga 'e 300 'a e tufa ko ē ki he ngaahi ako. Pea na'e me'a ki ai 'a e Fika 3. Hiki hake 'o 700, 'a e pa'anga tokoni. Ko e pa'anga ko ē tokoni ko ē ko ē ki he ngaahi lautohi iiki 'a Nu'usila ko ē mo 'Aositelēlia 'oku 'osi ia he ta'u ni. Pea na'e makatu'unga pehē 'a e lau ko ē 'o e fakahoha'a atu Sea, 'oku lahi 'a e 'ū me'a ia he Fakamatala Patiseti ko 'eni ke fakalelei'i 'o hangē ko ia ko ē ko e fakamatala ko ia ko ē mei he Kōmiti Pa'anga. 'I ai e 'ū pa'anga ia 'oku tonu ia ke to e huhu ia ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku masivesiva ai ko ē ko ē 'a e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ...

Lord Nuku: Ko ‘eku kole atu ke ‘ai mai mu’ a ha me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ke ‘uhī ke fakafaingofua ‘a e anga ko ē ‘etau muimui atu he ‘oku toe ngoue, toe toutai. Lahi ‘ānoa ‘a e ‘ū me’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Fakafofonga 12 ‘o Ha’apai.

Mo’ale Fīnau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Sai ke toki fakamā’opo’opo mai e Minisitā Pa’anga ke ne tali e ...

Fokotu’u tamate’i ngaahi polokalama he patiseti ‘ikai fakapatonu ki he kakai

Mo’ale Fīnau: ‘Eiki Sea ‘oku ou fie hoko atu pē he me’a nau lave ki ai ‘anenai Sea. Ko u fie lave fakalukufua pē au ia pea ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ia ‘o, ke u nofo pē he me’alele. Ko e poini ‘Eiki Sea ‘oku ou fie fakamahino he Fale ni ko e māhina ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ui ko e fakamahamaha. Hangē e fakamahamaha ia ‘Eiki Sea ha fo’i vouti. ‘A ia na’e totonu ke, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a pehē na’e tonu ke tuku ‘i he ngaahi patiseti ko ē ‘i he ngaahi ta’u koe’uhī ke ‘ilo’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘e ‘i ai e toenga silini mei he fo’i ta’u ko ē ki he ta’u ko ē. Ko e ma’u ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko e taha ia ‘a e ‘uhinga ko ē fai ai ‘a e kumi me’alele he ko u ‘osi fanongo pē au ia ko ‘ene a’u pē ki he māhina ni tau kumi me’alele he ‘oku ‘ikai foki ke to e ‘i ai ha polokalama ia. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku hoko ‘Eiki Sea ke siofi ‘a e ngaahi polokalama hono *detail* mei he fo’i ta’u ke fakapapau’i e polokalama ko ē ‘oku ‘ikai ko ē ke faka’aonga’i mei he ta’u ki he ta’u, tamate’i. Pea fakapapau’i e polokalama ko ē ‘oku fufū ai e silini ke fai ‘aki e kumi me’alele tamate’i mo ia, kae fai pē polokalama ko ē, ‘a ē ko ē ‘oku hangatonu ki he kakai ‘o e fonua mei he ta’u ki he ta’u. Pea kapau ‘e pehē ‘Eiki Sea ko u tui au ‘e ‘ikai ke tau to e longoa’a tautolu ‘i he me’a ko eni koe’uhī ko ‘ene a’u ‘osi ‘a e ta’u ‘ikai foki ke to e ‘i ai ha me’a ia ‘e fakakaukau’i ‘e he *CEO*, ko e fakasio pē ha fu’u me’alele fo’ou ke kumi. Ko e ‘uhinga he ko e me’a pē foki ia ‘Eiki Sea ‘oku *justify* ki ai ‘a e silini he taumanī ‘e lava ha taha ‘o fa’o e silini ‘o ‘alu mo ia ki honau ‘api. Ko ‘ene kumi pē ha me’a ko ē ‘oku ofiofi mai ke fai hano faka’uhinga’i ke ... pea kumi leva ia. ‘A ia ko ‘eku lave ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni ‘oku hoko heni ‘Eiki Sea. Ko e taha ‘Eiki Sea ko u tui kuo tau fe’unga kitautolu he *Budget Statement* kae tuku ke u kamata atu ai leva au Sea ‘i he patiseti. ‘Eiki Sea ...

Siaosi Sovaleni: Sea ke u ki’i, kole fakama’ala’ala Sea ‘oku kei lahi pē fanga ki’i me’a ke fai ai e talanoa he *statement* kae toki ‘oange ha faingamālie ‘a e Ha’apai 12.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga Ha’apai 12.

Mo’ale Fīnau: *Ok*, sai pē ka u ki’i faka’osi atu ai leva Sea ‘a e ki’i me’a ko eni. Ki’i toenga miniti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Fīnau: ‘Eiki Sea ko e, ko u sio hifo ki he me’a ko ē na’e fakahū mai he lao ko ‘eni. ‘Oku to e nofo pē mo e ki’i kōmiti ko ‘eni ‘i he fo’i *theme* pē ko e taumu’a ko ia na’e ‘ai mai ‘aki e patiseti. ‘A ia ‘oku ne hanga ‘o fakamahino’i mai ‘Eiki Sea ko e *Budget Statement* ‘oku tuhu pē ia ke ne hanga fakatonuhia’i e patiseti. Sai kuo tau lave ‘aneafi ki he fanga ki’i fānau faka’ofa ‘Eiki

Sea. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea nau lave ki ai 'aneafi. 'Oku ai e totonu 'a e fānau ko eni ke nau kai. Ka ko hono pangō he 'oku te'eki ai ke hu'u ki ai hotau ivi faka'ekonōmika. 'Oku totonu ke fakamatala'i eni ke mahino he 'oku fanongo mai e kakai 'o e fonua. Telia na'a 'asi 'o pehē 'oku 'ikai ke tokangaekina 'e he Pule'anga 'a e kakai masiva. 'Eiki Sea, ko hono mo'oni 'oku 'i ai e kakai 'oku fakavalevale, mo'oni pē ia. Pea 'oku totonu ia ke ako'i pea fakatonutonu. Ka 'oku 'ikai ke totonu ke tonumia ha ni'ihi makatu'unga 'Eiki Sea ko e ngata'anga pē ia honau ivi, 'Oatu e ki'i talanoa fakatātā ko eni 'Eiki Sea. 'Aho 'e taha ko u nofo hoku 'api, 'oku 'i ai 'eku ki'i ta'ahine ko u feinga 'oange ma'u pē 'ene ki'i sēniti ke 'alu mo ia ki he ako ko 'ene ki'i *lunch*. 'Aho 'e taha ko u sio ki hala ki he ki'i ta'ahine ako 'oku lue kolosi hifo ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Mo'ale Finau: 'oku ne to'oto'o hifo 'ene kongā niu, mahino kiate au ko e fo'i kongā niu motu'u pē ko ha niu. Pea ko e sio pē ki'i ta'ahiné 'oku fa'a ha'u foki 'o 'alu ko 'eku ta'ahiné 'oku mau tangutu atú, 'o ne fufuu'i 'ene kongā niú. Koe'uhí 'Eiki Sea mahalo pē foki 'oku mā ko e 'uhingá ko hono kaungā, ko e anga 'o e *pride* pē ko e anga 'o e ongo'í. 'Eiki Sea ko e fakakaukau 'oku ou 'oatú 'e 'Eiki Sea. Nau lave 'aneafi ki he Pule'angá 'Ameliká, fakamolemole pē he'eku 'ohaké, he 'oku 'ikai 'uhinga 'enau hanga 'enautolu 'o fa'u 'enau fafangá ke pehē ko e masivá pē ko e tu'umālié. Ongō'i pē 'e he Pule'angá ia 'oku 'i ai honau ngafa fatongia ke fai.

Tokanga napangapangamalie pe Patiseti palopalema ko e ivi fakapa'anga e Tonga

Ko e fakakaukau 'oku 'oatu 'Eiki Sea he pongipongi ni 'o fekau'aki pea 'etau Fakamatala Patisetí. 'Oku ou tui 'oku napangapangamālie 'a e me'a ko ení ko e taha pē hotau palopalemá he 'oku 'ikai ke hu'u ki ai hotau ivi fakapa'angá. Pea ko e kole leva 'oku pehē ni 'Eiki Sea. Ne u fakahā pē 'aneafi 'a e tu'unga te u vouti ki aí. He ko e Fale ko ení 'e ua pē, ko e vouti ki he 'io mo e vouti ki he 'ikai. Pea ko e taimi ko ē 'oku te fakamatala ai 'Eiki Sea kuo pau ke hu'u 'ete fakamatalá ke mahino e feitu'u te te vouti ki aí. Te u fakanounou 'Eiki Sea ka u ta'utu ki lalo 'Eiki Sea, 'oku pehē ni. Ko 'eku fakalukufua ki he *Budget Statement*, kuo 'osi mahino ia kiate au 'a hono 'alungá. Ko hono 'uhingá ke fakaivia, na'a tau ngāue'aki e fo'i lea ko e *resilient* ke tau paasi *back* vave mei he faingata'á. 'Uhinga ia e *Budget Statement*.

Pea ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ko u ongo'i 'e au ia kuo 'osi lava e fatongia e *statement* ko ení. Ko e me'a pē 'oku toé ke tau 'alu angé ki he mata'ifiká, pē 'oku kāinga e mata'ifiká mo e *statement* pē ko e folofola 'oku tukumai 'e he Hou'eiki Minisitā pē 'ikai. Na'e kamata'aki pē *statement* e kupu folofola. Pea tau ui ā ia ko e folofola. Ka tau 'alu angé ki he mata'ifiká 'anai ange, tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku nau kei fie me'a pē ki he *statement*. Ko 'eku ngāue 'e fai 'anainai ange 'Eiki Sea 'e tipeni mei ai 'eku voutí. 'Oku 'ikai te u vouti au 'Eiki Sea ke makatu'unga ko ha fa'ahi 'oku ou kau ki ai. 'Oku ou vouti 'o fakatatau ki hoku konisēnisi mo 'eku tui ko e me'a ē 'oku 'aonga ki he kakai 'oku ou fakafongā'í.

Na'e 'i ai e lave 'aneafi 'Eiki Sea pea ko u kole fakamolemole pē 'aneafi ki he tangi tautapa atu ke langa e fale lālanga 'o Vava'u 16, ke tali. Sea ko u manatu au ki he taimi ko ē 'oku hiko mai ko ē haká 'i 'apí. Pea tangutu atu e fānau ko e fānau tangata 'oku 'i ai foki mo e ki'i ta'ahine fefine. Sea 'oku ke mea'i foki, ko e fefiné 'oku pule 'i hotau ngaahi 'apí he 'oku 'eiki e fefiné. Hiko mai

e haká pea pehē mai e tangata'eikí, fānau, ko 'etau kíkí ko e kongá pulu pē 'oku taha. Pea ko hoku lotó, ke u tongitongi 'o vahevahe 17 pē ko e 6 pē ko e hā, 'uhingá ke mou 'inasi. He ko e laumālie ia 'o e *statement*, ko e folofolá ia. Pehē atu e, tātā atu 'e he ta'ahine ia 'ene ki'i peletí. Teti, mai 'e koe ka au. 'I ai e ongo fefine 'e 2 heni. Sai pē fefine ko ē na'e 'ikai ke tātā atu 'ene peletí. Ka ko e fefine 'e tahá, fakamolemole pē 'oku 'ikai ko ha 'ai ia ke tuku ho'o me'á, ko 'eku 'oatu 'eku poiní. Pehē mai leva e tangata'eikí, sai, ta ō taua, 'atu ē, kai koe. Kae fēfē 'ū vāhenga ia ko ē, toengá. Ko 'eku poiní Sea,

'Akosita Lavulavu: Sea fakatonutonu atu fakamolemole. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, fakatapu heni ki he Kōmiti Kakató. Ko u kole atu Sea ki he Fakafofongá, kātaki fakamolemole pē lave pē koe 'i, me'a pē koe 'i Ha'apai 'oua mu'a te ke to e kaunoa mai koe he kole 'a Vava'u 16. Mālō.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea ko u tui pē au ko 'ene anga ia 'ene fakakaukaú. Kae tuku ke 'atu 'eku poiní he 'e fiefia pē ia ai. Kuo 'osi 'ai ke langa pē hono fale 'ona. Kae tuku atu 'eku poiní ke a'u ka u mālōlō au. Sai, ko 'eku poiní 'oku pehē ni. Ko e taimi ko ē 'e 'ave ai 'e he tamaí ia 'a e kongá pulú ke kai pē 'e he fo'i tokotahá, ko e maumau lahi Sea 'e hoko he 'apí ko iá ko u tala atu, tautautefito ka kei'ingo ha taha. 'Oku ai 'a e kau tama heni 'ikai ke kei'ingo 'Eiki Sea, 'i he'etau nofo ko ení. Ko Niua 17,

Tevita Lavemaau: Sea fakatonutonu.

Mo'ale Finau: Pea mo e Fakafofonga 'Eua.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele 'Eua. 'E Fakafofonga kuo 'osi ho'o taimí kae me'a mai ho'o fakatonutonu 'e, hoko atu ai pē ho'o me'á.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Hou'eiki e Falé. Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu pē. Ko hotau anga faka-Tongá eni. Ka 'oku si'isi'i leva e ki'i me'atokoni 'i 'apí, taha pē ki fefiné, 'oange ia ke 'inasi ia. Mātu'a tangatá toki vakai atu ha 'aho 'e 'alomālie. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ka u ki'i fakamā'opo'opo atu pē au pea, Sea, ko e anga faka-Tonga ka ko e maumau lahi 'e hokó 'Eiki Sea. Ka 'oku mea'i pē 'e moutolu Hou'eiki. Ka 'i ai ha ki'i tamasi'i kuo kei'ingo he'etau fānaú, ko 'ene hae atu e holisi ko ē pē ko e ha'aki atu e peletí.

<001>

Taimi: 1055-1100

Mo'ale Finau: ... Sea. Fakamolemole pē 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ke tuku 'etau ngāue. Ko 'eku poiní 'Eiki Sea ke tau hanga 'o vahevahe hotau ivi he 'oku fanongo mai hoku vāhenga ki he vahevahe ko eni. Anga fēfē ke 'ave e me'i pulu ia ki he Vāhenga Vava'u kae hala hoku vāhenga. 'E pehē hoku vāhenga kiate au ko e hā na'e 'ikai te ke 'alu ai 'o kole ha'atau mei pulu ? Fēfē ha fine'eiki Fōnoi pē ko Taao pē ko fē pē ko 'Eua ? Hou'eiki ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kuo lava ho taimi.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea te u ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Na’a faifai kuo na kē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Kole fai mo kamata e langa fale lalanga ke tokoni tauhi ngaahi fāmili

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pē pea mo e Feitu’u na pea ko u fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e ki’i tokoni pē ‘a’aku Sea ‘oku ‘osi māhino pē he ‘ikai ke lava ‘e he Pule’anga ia ‘o langa faka’angataha ‘a e fale lālanga. ‘Oku tau fiema’u kotoa pē ke tokoni’i ‘a e kau lālanga. Pea ko u tui ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ke kamata. Talu hono talanoa’i pea mo hono talanga’i e *issue* ko eni he ngaahi ta’u lahi. Ka ‘o kapau ‘e fōfōa’i ‘o kamata kiate au pē ko fē ka ‘oku ou tui ki he mahu’inga ko e tokotaha na’a ne ‘ohake ko ē ke langa ko ē fale lalanga tonu ke fai ha tokanga ki ai. Ka ko fē pē ha feitu’u koloa ke kamata ke kole ‘aki ‘a e ngaahi tokoni.

Na’e ‘i ai ‘a e *issue* na’e ‘ohake foki ‘o pehē ‘oku fakavahevahe’i ‘oku tokoni’i e kakai tangata ‘i he pālau ko e kau toutaí. Hangē ‘oku fakavahevahe’i ‘a e kakai fefine ia mei he kakai tangata. Sea ko e tō ko ē ‘a e ngōue ‘e he kakai tangata ‘oku ‘ikai ko e kakai tangata pē ‘e ma’u me’atokoni mei ai. Ko e fāmili. Ko u tui ko e poini ko ē ‘oku mahu’inga ko e hā e me’a ‘oku fai ‘e he kau toutaí neongo ko e kakai tangata ko e hā e me’a ‘oku fai he ‘e kau ngōue neongo ko e kakai tangata ka ko e *income* ko ē ‘oku ma’u ai ke tauhi ‘aki e fāmili. Ko e fale lālanga ‘oku tō lo’akau ‘a e kakai tangata pea lālanga e kakai fefine ke ‘i ai ha *income* ke tauhi ‘aki e fāmili fakalukufua. Ko u tui ko e poini ia ‘oku mahu’inga kiate kitautolu ko fē ha me’a ‘oku tau kamata’i ke tokoni’i ‘e ma’u mo’ui mei ai ‘a e fāmili. Ka ko e fale lālanga Sea fai mo kamata pē ko e ki’i fale ‘e taha kamata ka tau hokohoko atu he ‘oku tali mai pē ‘a e ngaahi vāhenga ko ē ‘e a’u pē hotau taimi. Ko e ki’i tokoni pē ia Sea mālō e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki.

Mo’ale Finau: Sea ‘ai ha ki’i miniti ‘e taha ke u tali ki he tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo fuoloa e ‘osi e taimi ‘a 12.

Mo’ale Finau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ka tau ki’i *interval* ai.

(Pea na’e mālōlō ai ‘a e Fale.)

<002>

Taimi: 1115-1120

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Hau 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini, kae'uma'a 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu ki he Tokoni Palēmia, mo e kau Minisitā. Fakatapu kia Nōpele Ma'afu kae 'uma'a 'a e Hou'eiki, pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Mālō mu'a Hou'eiki, 'a e kei kātaki ke fakahoko 'a e ngafa kuo tuku mai kia kimoutolu. Ka 'oku kole atu ke mou me'a mai ka tau 'uluaki 'oange 'a e miniti 'e nima, 'e ua ma'a e Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai. 'Ai pe ke nima ki 'olunga, ke ne me'a mai pea toki ...me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tui ka hala faka'esitimeti pea liliu e fua ke fakahaofaki ha silini ke holoki fakatau me'alele

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu ki he Feitu'u na pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato.

Sea, 'oku mahu'inga pe 'a e motu'a ni 'i he *issue* ko eni na'e 'ohake 'e he Fakafofonga, ka ko e muimui'i atu pe 'a e *issue* mahu'inga ko ia. Ko e palopalema eni kuo laui ta'u hono fa'a 'ohake 'i he Fale ni 'a e fekau'aki pea mo e me'alele Sea. 'Oku mahino pe foki na'e hiki ki 'olunga pea 'i he ngaahi ta'u ko eni, tau tui pea tau fetokoni'aki ke fai ha me'a he 'oku tau tui kuo 'osi tō mai 'etau ngaahi fu'u me'alele *brand new* ko eni. Ka ta'ofi, mahalo te ne fataki atu 'a e Pule'anga 'i he ta'u 'e 20 ka hoko. 'Oku 'i ai pe hono lelei pea 'oku 'i ai pe hono ..'UHINGA kuo 'ohake 'a e masiva mo e me'a ko ia, kae haofaki mai ha sēniti ke fakahoko 'aki 'a e me'a ko ia.

Pea ko u pehē Sea, 'oku fa'a 'ohake pe foki 'i he Fale ni. Ka 'i ai ha founa ngāue pe ko ha fa'ahinga fokotu'utu'u, 'Esitimeti ngali 'oku fehalaaki lahi pe 'oku kovi. Pea tala leva eni ia ko e me'a eni ia 'a e ngaahi Pule'anga ko ē. Pea ka 'i ai ha me'a ia 'oku lelei pea tau pehē pe 'etautolu ko 'etau fokotu'utu'u. Kaikehe Sea. 'Oku 'ohake 'e he'emaui Fakafofonga Ha'apai 12, 'oku mo'oni 'aupito. Tau maheni foki ki he lea ko e fakamahamaha. Tau angamaheni pe ai pea mo hono ngaahi 'uhinga, he 'ikai ke u to e lave ki ai. Ka 'oku 'ikai ke u tui ko hono fakalea, pea ko e fakalea angamaheni pe foki ia. He 'oku tau pehē pe ka 'i ai ha tokotaha 'oku taukei pea ne 'ilo 'ene ngāue, 'oku 'ohake ma'u pe 'i he Fale ni. Ko 'etau Lao ko ē ko 'etau faka'esitimeti pē. Pea ko e kau taukei 'i he me'a ko e faka'esitimeti ...

<004>

Taimi: 1120 - 1125

Lord Tu'iha'angana: ...kā a'u 'a e me'a ko ē 'oku faka'esitimeti kā nounou 'oku ki'i maninia si'isi'i pē, pea kā ki'i 'ova me'a si'isi'i pē. Pea 'oku fakalea leva 'e au kā 'i ai ha patiseti 'oku toutou 'ova ko e me'a ko hono ui ko e hala e faka'esitimeti, pea kapau 'oku toutou hala 'a e faka'esitimeti 'o toutou hikihiki tō ia ki 'olunga, pea 'oku tonu ke vakai'i 'a kitautolu ko eni 'oku nau fai 'a e faka'esitimeti. Kā 'oku tō nounou pē 'ova pea liliu 'a e fua, hiki 'a e fua ko e 'uhinga

kapau ‘oku ‘ova pea ki’i meimei ofiofi mai pea kapau ‘oku toutou ‘alu pē ta’u ia mo e toutou ‘ova ‘a e ‘esitimetri ia ‘alu atu ia ‘o ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga ia ‘oku ‘ova to e a’u ki he ta’u kaha’u ‘oku to e ‘ova lahi ange to e ‘ova lahi ange hangē ko e faka’uhinga, tonu pē ke fai hano vakai’i, liliu ‘a e hiki fua.

Na’e ‘i ai homa kaungāme’a mo Ma’afu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua, motu’a kuo ne pekia ‘alu vaka, ko e kapiteni ko Saia Mafi ‘oku mau fa’a kaungā faikava, talanoa mai kia mautolu tokotaha ko eni na’e fa’a folau vaka muli, kapiteni ta’u lahi ‘i he vaka ko eni ‘o tautolu ko e Fuakavenga. Pea ko ‘ene va’a *leave* mai fa’a kole ki he kautaha vaka ke folau ‘o ‘ave taimi ko ē ke toho ‘a e ‘Olovaha ke ‘ave ki Nu’usila ke toho ko ē ‘Olovaha pea ‘oku fa’a talanoa mai ‘e Saia nau folau ‘e taha ke ‘ave ‘a e ‘Olovaha ke toho ‘i Nu’usila, nau mavahe atu pē mei Tonga ni, kaka hake ‘a Saia ki he funga vaka ‘o vakai’i ‘a e fakamatala ‘ea mo e hā fua, ‘au mo e ha fua tala leva ‘a e fua ki he ka u ngāue, fua ē te ta u lele ai, ‘osi ko ia pea hū ‘a Saia ia ki hono loki mālōlō lau tohi pē ko e hā ‘ene me’a ‘oku fai. Hili ha ngaahi lau houa ne ongo’i ‘oku patuki ‘a e vaka ‘osi ko ia kaka hake liliu ‘a e fua hū ki hono loki taimi taimi si’i patuki ‘a e vaka tu’o tolu, me’a tatau pē ko ene tu’o tolu ko ē kaka hake ‘a e Kapiteni ki ‘olunga pea ne to’o mai ‘a e ki’i me’a ko ē ko e *GPS* pē ko e hā he vaka, tolongi ki tahi pea hū ia ki hono loki pea pehē atu ki he kauvaká mou kumi ā ‘e moutolu ‘a Nu’usila pē ko e hā ‘a e me’a ‘e hoko. Pea hū ‘a Saia, kae kehe ne toki fakaiku ‘o a’u foki ‘o toki ‘omai ‘a e ngaahi me’angāue motu’a faka’ata la’āā, kā ko e ‘uhinga foki hū ia ki loki liliu ‘e he kau me’a ia ‘a e fua ko e ‘uhingá foki ‘oku hala ia talamai ‘e he *GPS* ia ko Nu’usila ia hē kā ko e fua ‘a Saia ia ‘oku lele. Kā ko e ‘uhinga he na’e fua ia fakatatau ki he ‘au mo e matangi, ko e ‘osi ‘a e ‘aho ‘e ua mo e tolu ko eni ‘enau lele ‘a nautolu hē kae ‘uhinga kā nau lele ‘oua ‘e patuki ‘a e vaka, lele lelei pē ‘a e vaka ‘e ‘alu pē mo ‘enau ofi ko ē ki Nu’usila mo ene foki mai ‘o ma’u ‘a e fua.

Kā ko e tuki pehē ‘etau ‘esitimetri kā ‘oku toutou hala ‘etau faka’esitimetri ‘o fu’u ‘ova pea liliu ‘a e fua, liliu ke tau foki foki mai. Kā ko e fakamā’opo’opo ‘eku ki’i lave ‘aku ki he *issue* mahu’inga ko ia, pea ko eni ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa ‘i ai ‘a e ngāue ‘a e Kāpineti, na’e ‘osi hū mai pē ‘a e Pule’anga ko eni he ‘osi ‘a e ta’u ‘e tolu kuo ‘osi, pea nau talamai ‘e fai ‘a e ngāue ki he me’a, taki foki ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘i he ‘aho ni, na’a ne fakaanga’i lahi ‘a e me’a ko e kumi me’alele pea ko eni kuo a’u pē ko eni pea ‘oku tau tui hangē pē ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenai ko e ngaahi me’alele ko eni kapau te tau ki’i fakasi’isi’i mo ‘alu ke ta’ofi ‘aki ‘ene fataki atu ‘e ia ‘a e Pule’anga he ko e ngaahi me’alele fo’ou eni ‘i he ta’u ‘e 10 pē 20 kā tau liliu ke fakahaofaki mai ha pa’anga, pea ‘ai ke tonu ‘a e faka’esitimetri, kā tau ‘oua ‘e to e hoko ‘a e ngaahi palopalema ko eni. Mahalo ko e ki’i tokoni pē ia Sea, mālō ‘a e ma’u taimi kae hoko atu ā ‘a e kau ‘ikonōmika. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Eua. Kātaki Minisitā to e ki’i me’a mai ‘a e Nōpele fika ‘uluaki ‘o Tongatapu pea ke toki me’a fakataha mai ai.

Lord Tu’ivakanō: Mālō Sea. Me’a pē ke toki Minisitā ke toki me’a hifo pē ki he ngaahi fehu’i. Kā ‘i he taimi tatau pē ‘oku fakamālō atu Sea pea ‘oku fakatapu pē ki he Hou’eiki Kōmiti Kakato, pea ‘oku ‘ai pē ke ki’i fakatuotuai hifo ‘etau Fakafofonga fika 12 ‘a Ha’apai, kae tuku ke mau ‘ai ‘ai atu mautolu he na’amau lau ‘a e ‘esitimetri...

<005>

Taimi: 1125-1130

Lord Tu'ivakanō : ... ta toki ō kitaua ki Ha'apai 'o 'ai 'eta me'a faka-Hihifō 'atautolu ai. Sea, koe'uhi ke to e tu'u atu pē ki he 'Eiki Minisita, koe'uhi ko e peesi 81. Ko e pa'anga hū mai mei he tukuhau, 'a ia ko e tukuhau 'i he vāhenga mo e tupu. 2017/18, ko e 24.4, pea ko e 'esitimetri liliú, 2017/18, ko e 221.4, *deficit* 'aki e 26 miliona, 'i he faka'osi ko eni ki Sune. Tau pehē pē 'e 'ikai to e, ko 'ene 'osi pē 'a Sune, kuo .. Ka 'i he taimi tatau pē, Sea, 'i he 18/19, 'oku toe hiki hake 'aki 'e .8. Ka koe'uhí 'oku hangē ko e me'a 'oku ne fakahoko mai, tatau pe ki he kau pisinisi, pea mo e kakaí fakalūkufua pe ko e tukuhau fo'ou eni. He ko 'ene tu'ū pehē ko ē 'a e mata'ifiká 'oku te fifili leva, he koe'uhí 'oku tau, hangehangē 'e to e fai e tānaki tukuhau 'i he me'a ko iá. Pea 'oku a'u hifo, 'Eiki Minisitā, ki he pa'anga ko e nō. 'Oku 'asi ai, ko e pa'anga mo e ngaahi fakahū pa'angá 'oku 7.6 ki he 17/18. Ka 'oku mahino 'oku tau to e hiki, ko e, 'i he ta'ū ko eni 'e 2, ko e 10.8. 'Oku hangē ko e nō fo'ou eni, pē ko e nō motu'a pē 'oku teuteu ke *disperse* atu 'a e me'a ko eni. Ko e 'ai pē ke fakamahino mai, Minisitā.

Ko e me'a 'e taha 'oku fai e tokanga ki ai, Minisitā. Na'e mahino mai 'aneafi, ko e pa'anga muli mohé, mahino 'oku 'i Tonga ni pē. Mahino 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga mohe muli, 'i muli. Kae mahino ko e 'omai ko eni 'a e lipooti 'a e Pangikē Pulé 'i he ta'u kuo 'osí, na'e fakafuofua ki he 160 tupu miliona. Mahalo ko e taimi ni 'oku ki'i lahilahi 'a e pa'anga ko iá, 'oku fa'a 'omai 'e he Palēmiá, pea mo e Feitu'u na, 'oku sai 'a 'etau pa'anga mohé. Ko e mahino foki, 'a ia ko e māhina ia 'e 9 'a e *liquidity* ko eni hono ... Ka, 'i he peesi 43, 'oku hā ai 'i he kongá kimui 'o e fo'i *bullet 2*, 'a e fakamatala ke 'oua 'e to e ma'ulalo hifo 'i he peseti e 80, 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tukuatu ki he ngaahi pangikē, 'i he fonuá.

Kole ke fai Pule'anga ha ngaue ki he mamafa pa'anga nō ki he kakai

Sea, ko e fakamatala fakatupu 'oku ki'i hā fakaoli mahalo. He 'oku ou tui au 'oku 'ikai ko hono fekau'i ko ia 'a e ngaahi pangikē. 'A ia ko 'etau *commercial bank*, fakataha pē mo 'etau Pangikē Fakalakalaká, ke 'oua 'e to e ma'ulalo he paseti 'e 80, a e lahi 'o e ngaahi nō. Fakahoa ki he lahi 'o 'enua pa'angá. Ko e poini mahu'inga, Sea, 'i he langa faka'ekonómiká, 'a ia, ka ko e poini mahu'inga kiate aú, Sea. Ko e hā 'oku 'ikai fai ai ha fu'u tokangaki he mamafa ange 'a e pa'anga nō ki he kakai 'o e fonuá, 'a ē 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē. Ko e poini ia 'oku totonu ke fai 'a e tokanga ki ai 'a e Pule'angá. 'I he ngaahi ta'u kimu'á, na'e 'i ai pē 'a e fa'a tokanga mei he motu'a ni, ki he lahi e mo'ua nō 'a e kakaí, pē ko e mamafa ange 'a e totongi tupu ki he pangikē, ki he pa'anga nō, he ngaahi pangikē, 'o makatu'unga eni he ma'olunga ange 'a e totongi tupú, mo e ngaahi totongi, pē ko ia 'oku ui fakapāpālangi ko e *effective rate*. Ko e ivi totongi nō 'a e kakaí, pē ko e kau pisinisi taautahá, kau ai tautolu ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu'ivakanō : .. kotoa. Ko e kole ke fai mu'a Sea ha ngāue ki heni, he 'oku ou tui 'oku fu'u ma'olunga 'a e fa'ahinga *rate* ko eni 'a e *effective rate* ko eni, ki he ivi totongi nō 'a e kakai 'o e fonua. Neongo 'eku 'ilo'ilo pau ko e Tonga ia 'oku 'ikai ke tokanga ia ki he fa'ahinga *rate* ko eni, ko e koloa pē ke ma'u mai 'a e sēniti ia kae malava 'ene kavenga, mo e langa fonua.

Taimi tatau ko hotau fatongia ke 'oua si'i tāpalasia pehē'i 'a e kakai, he me'a 'oku malava ke liliu ke potupotu tatau 'a e lelei ki he ngaahi pangikē mo e kakai. 'Oku ou talaatu ka holo 'a e *effective rate* Sea, 'e lahi 'a e fakatupu pisinisi. Ko e hā koā 'a e ngāue 'e fai ki heni 'Eiki Minisita Pa'anga 'ai pē ke ke toki me'a mai, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e fakamatala 'o fekau'aki mo ha ngāue 'a e Pangike Pule, ki he palopalema ko eni, pē 'e lava ke holo 'a e *effective rate*. Kuo 'osi fa'u foki 'a e Lao ke 'ave ki he Pangikē Pule ko hono mafai, ke fakamālohia 'a e Pangikē Pule ke ne fai 'ene ngāue. He ko ia 'oku ne hanga 'o pule'i 'a e fa'ahinga ngāue ko eni. Ke ma'ama'a ange Sea 'a e nō ki he kau pisinisi, mo e kakai 'o e fonua, he ko nautolu ia te nau fai 'a e langa fonua. Ka 'ikai ko e laulau miliona 'oku nofo noa he ngaahi pangikē. Pea ko e taha pē hange ko u to e sio atu ko e māhina ko ena 'e 6 'Eiki Minisitā. Kapau 'e to'o 'a e fo'i vaha'a ko eni 'e 3 fo'i 6 ko ia. Na'a lava pē ke fakama'ama'a ke 'ai 'a e *rate* ke *interest* ki he nō. Pē ko e 2 pē ko e 3 he 'oku ou tui 'e tokoni lahi ia ki he kau pisinisi mo e kakai 'o e fonua. He koe'uhi 'oku ke 'ilo pē 'a e ngaahi me'a fakapa'anga. 'Oku ou tui ko e tokoni lahi ia 'e lava ke tau fai ke tokoni ke hakeaki'i 'a e tu'unga faka'ikonōmika 'o e fonua. Pea 'oku ou tui ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai 'a e tokanga ki ai 'Eiki Minisitā, kae mālō 'aupito Sea 'a e ..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga : Fakatapu atu Sea pea 'oku ou fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale, pea 'oku ou fakamālō atu he ngaahi fokotu'u fakakaukau faka'ofa'ofa 'oku tau fanongo ki ai he pongipongi ko eni. Ka u ki'i kamakamata atu pē mu'a. 'Oku 'i ai 'a e ki'i ongoongo lelei heni felāve'i pea mo e *foreign reserve* pa'anga mohe. Ko e pa'anga mohe, ko e taimi ni ko ē ma'olunga he 'aho ni ko e ma'olunga taha ia kuo tau a'u ki ai. Ko e pa'anga 'e 468 miliona 'e tatau ia mo e māhina 'e 8.14 . Ko 'ene tu'u ia ko e he 'aho ni. Ko e ki'i fakama'ala'ala pē ko e pa'anga mohe, 'oku 'inivesi ia 'i muli. 'A ia ka tau ka hū koloa mei muli, 'e lava 'a e fonua pea 'e lava 'o ngāue'aki.

Ko e me'a ko eni ki he fakatau me'alele, mo'oni ko e *issue* ia pea 'oku 'i ai 'a e feinga ki ai 'a e Pule'anga ke fai hano fakalelei, ka te u tuku ki he Tokoni Palēmia ke toki me'a ki ai. Ka ko u mahu'inga'ia he poini na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai,'a e pehē ko e 'ai ha me'a lelei kae tolonga. 'Oku ou manatu'i 'a e ki'i *dinner* pea mo e 'Amapasitōa Siapani ko eni na'e toki me'a mai. Pea ko 'emau talanoa ki he 'ū hala, mo e 'ū me'a ko ia. 'Oku mou mea'i pē foki 'a e ngaahi hala 'oku tanu pea tanu mai mei ngaahi tokoua Tokoni mei muli. Pea u talaange, sai tama kei faka'ofa'ofa. Ko u kamata ngāue ko ia he Pule'anga 'oku tanu'i mai 'a e hala ko eni mei mala'e vakapuna...

<008>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: tau mai ki, a'u mai ki Nuku'alofa, Hala Taufā, Kata e ki'i motu'a, ki'i motu'a si'isi'i foki. Pehē mai e ki'i motu'a ia, ko ia, ko 'etau 'ai 'ai tu'o taha pē pea tau nofo ai ha ta'u 'e nimangofulu. Ka 'oku 'i ai pē 'a e fakakaukau pehē 'i he'etau ngāue 'oku 'i ai 'a e taimi 'e taha tau 'ai ha me'a 'oku sai ke lava 'o tolonga. Pea tatau mo e fo'i hala ko ē. Ko u lele mai foki 'o lele mai mei Hahake, ko u *retire* pea u toki ha'u 'o politiki, kei lele pē fo'i hala. Hala Taufā.

Kei faka'ofu'ofa. Ka 'oku 'ikai ke 'ilo pē 'oku fēfē 'a e ngaahi hala ko ē na'e toki langa atu ko ē ki mui ni pē hā hono tolonga. Kai kehe toki me'a ki ai e 'Eiki Tokoni Palēmia.

Ko e me'a ko ia ki he masiva, na'e fakakaukau e Pule'anga ke tuku ange e ki'i, ko ia ko e fakakaukau foki ke tau tokoni'i e masiva. 'Oku 'i ai foki e, 'oku 'i ai 'a e fo'i palovepi 'a e Siaina pē ko fē, 'oku ngalo 'iate au, 'oku fekaia ha taha, te ke fafanga 'aki e ... 'oua te ke 'oange ki ai 'a e mata'iika he koe'uhī 'e kei pē pea 'e to e fiekaia he 'aho ni, ka kapau te ke 'oange ki ai 'a e māta'u, he 'ikai ke to e fiekaia ia 'o a'u ki ha'ane mate. Ko e me'a ia ko e fo'i fakakaukau ia 'oku tau feinga ki ai ke fai ha ngāue ke lava e tokotaha 'o tokoni'i pē ia he 'aho kotoa pē. Te u tuku ange ē kuo 'osi tuku ange e fo'i fatongia ia ko ia ki he Minisitā Leipa, toki tokoni pē Minisitā Ngoue mo e me'a ka 'oku 'i ai e ki'i fo'i, 'a e fo'i 'ēpoki fo'ou 'oku tuhu ki he 'Eiki Minisitā Leipa ke ne hanga 'o kamata'i 'a e fo'i fakakaukau ko ia. Me'a ko eni na'e tokanga ki ai e, 'a e Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, mo'oni 'ene tokanga ko eni ki he *foreign reserve* pea mo e ngaahi mo'ua nō ki muli mo e ngaahi mo'ua nō mo e *rate*. Ko e *effective rate* foki 'oku 'ikai ke to e kau ai 'a e ngaahi *fee* kehe. 'Oku, ko e fo'i polokalama ko eni 'a e Pule'anga foki ko eni 'ai ko eni e nō ko eni 'i he Pangikē Fakalalaka, kau pē he fakakaukau 'oku ou mea'i pē 'e Hou'eiki 'oku ma'ama'a. Ka 'oku to e 'i ai e fakakaukau 'a e Pule'anga ke ki'i talatalanoa'i pē 'oku 'ikai ke kau mai 'a e patiseti 'i he 'aho ni, ka 'oku kei talatalanoa'i pē. Ko u fanongo pē ko e *principle* 'oku 'osi 'ohake ia heni he feme'a'aki. Ka 'oku 'osi fai e talatalanoa ki ai hā e me'a 'e to e fai ki he kongā ko ia. Ka ko e fakakaukau ke to e hākeaki'i, fai ha lave fakalukufua pē ki ai 'a e Minisitā 'o e Leipa 'i he kongā ko ia. Ka ko e mo'oni 'i he tu'u ko ia 'a e *interest rate* ko ē 'i he 'aho ni 'oku ma'ulalo 'i he anga e ngaahi nō. Kehe ia pea mo e ngaahi ta'u atu ko ē ki mu'a. Ka 'oku, ka 'oku fai pē 'a e feinga ke tuku hifo ki lalo 'i he mālohi taha ko ē 'oku ala lava kae kei fai pē fengāue'aki 'o, kei lava pē 'o mo'ui e ongo tafa'aki. 'Oku 'i ai foki e ki'i kautaha nō 'e taha pango pē ko e 'ai ke tau, ke tau talanoa kia kinautolu ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi, tautautefito ki he *micro finance* 'oku fai ki ai 'a e tokanga pea 'oku tokanga mālohi pē ki ai pea mo e Pangikē Pule he tafa'aki ko ia hangē ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki na'e toki paasi e lao pea 'oku fai ki ai 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule ke lava 'o pule'i lelei 'a e ...

Lord Tu'ivakanō: Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ivakanō: Ko e 'uhinga he 'oku, na'e 'oatu ai 'a e me'a ko eni he koe'uhī ko e *effective rate* foki ia 'oku to e ki'i ma'olunga ange ia he *interest rate*. Ko e, ke fakatokanga'i ange 'Eiki Minisitā he ko e taimi ko ē na'e fokotu'u ai e Pangikē Siaina ta ko ē 'oku lava pē ke holo mei he 10 'o 6 'a e *interest*, 'a ia 'oku, 'e malava pē ke fai ha ngāue koe'uhī ko e kau, 'a e ngaahi *Commercial Bank* ko eni tāfataha pē ki he ongo pangikē lalahi he ko u tui ko e, 'e tokoni lahi 'aupito ki he'etau langa faka'ekonōmika ...

<009>

Taimi: _1140 – 1145

Lord Tu'ivakanō: .. 'uhinga 'oku fai ai kapau 'e to e ki'i hoko ange 'a e, 'e *effective rate* he ko e 'ū, kātōa e 'ū ngaahi fakamole kehekehe mo e me'a 'oku tōnaki mai ki he me'a ko eni. Ka 'oku tonu pē ke tokoni e Pule'angá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e, kaekehe, ko e hū mai foki e Pangikē Siainá 'oku mo'oni pē me'a 'oku fai ai e feme'a'akí, kuo to'o e 'ū *fee* ia. Ka ko e, ka 'oku 'ikai foki ke to e mo'ui e pangikē ia ko iá he taimi ni. 'Ikai 'ilo'i pē 'oku fēfē 'ene anga ko ē 'ene tu'u he taimi ní, 'oku tonu 'eku ma'ú pē 'ikai. Ka ko e ngāue ki aí 'oku fai. Tali si'i ke u ki'i sio hifo ki he me'a ko ení. Ko u kole ki he 'Eiki Tokoni Palēmia ke tali atu e me'a ko ia ki ai ka u toki hoko atu he kongā ko iá. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā MEIDEC: Kole pē Sea ka u ki'i tokoni atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDEC: Ko e mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eikí. Ko e *effective rate* foki ia ko hono fakataha'i kātoa mai ia 'a e 'ū *fee* kehé fakataha'i ki he *interest*, 'a ia ko 'ete fo'i, ko 'ete fo'i totongi ko ē 'oku fai ki he pangikē he, ki he'ete nō, ko e fo'i totongi mo'oni ia. Ko e taimi 'e ni'ihia ia 'oku fa'a ma'ama'a mai e *interest rate* ia kae toki hanga 'enautolu ia 'o fakalahi 'a e 'ū *fee* kehé 'o fakataha'i hifo ia 'o fu'u lahi 'aupito ia pea, hono fakahoa ko ē ki he ngaahi ta'u atu ko ē. Ka ko e, ka ko u tui mahalo ko e laumālie ia Minisitā Pa'anga ke fai angé ha sio ki he *Reserve Bank* na 'oku 'i ai hanau fa'ahinga mafai makehe ke nau lava 'o kau mo e 'ū *fee* kehé hono tokanga'i he 'oku nau lava pē foki nautolu 'o talamai 'a e *interest rate* ko ē ke 'oua to e laka aí. Na'a lava 'o kau ai pea mo e ngaahi *fee* kehé he taimi ko ē 'oku fai ai e sio ki he *effective rate*. Ka 'oku mo'oni 'aupito he 'oku fa'a toitoi mai 'a e fo'i totongi lahi 'i he *effective rate*. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Fakafofonga 11.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Hūfanga atu he fakatapu kakato kuo kamata aí 'Eiki Sea. Sea ko e *issue* mahu'inga 'aupito eni 'oku 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele he ko e 'uhingá 'oku mea'i pē 'e he kakai e fonuá. Ko e *liquidity* ko ē 'a e fonuá pē ko e lahi ko ē pa'anga ko ē 'oku tētē ko ē 'ikai ke lava 'o ngāue'akí, 'oku lau miliona. 'I he taimi tatau pē ko e *interest rate* ko ē 'i he *saving* 'oku fu'u ma'ulalo 'aupito. Mahalo ko e *term deposit* pē taha e ngaahi pangikē 'oku a'u 'o peseti 'e 6. Pōnite e Pule'angá 'oku mahalo na 'oku peseti 'e 3 pē 4. Taimi tatau pē ko e 'avalisi ko ē 'o e *rate* ko ē ki he *interest* 'oku kei ma'olunga pē ia Sea. 'A ia ko e 'uhingá ia e fehu'i. Ko e tupu ko eni e ngaahi pangikē he'enau līpooti fakata'ú he ta'u ko eni 'oku tau lolotonga fonongá, tupu 'aupito. Pea 'oku 'asi pē ia he fakamatala ko ē *Reserve Bank*, tupu 'aupito. Pea 'oku hangē ko e tokoni ko ia na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā, ko e Pangikē Pulé 'oku 'i ai e mafai ko ē ke ne pule'i 'a e fo'i *margin* ko ē 'i he *interest rate* mo e *effective rate*. 'A ia 'oku, pea 'oku 'asi pē ia he fakamatala ko eni 'a e Kōvaná, 'oku fai 'enau ngāue lahi pē ki ai, fengāue'aki mo e ngaahi pangikē ke lava 'o tukutuku hifo 'a e *effective rate*. Sea pea ko u tui ko e, 'ikai ke to e 'i ai ha taimi fiema'u ange 'o hangē ko e 'aho ní. Ko e 'uhingá ko e ngaahi uesa ko ē Saikolone ko ia ko *Gita*, 'oku 'i ai e mahu'inga 'aupito ia ke teke mālohi 'a e ngāue ko ia fakahoko ki he pangikē ke lava, tau pehē fo'i ta'u 'e taha ko ení pē mo e ta'u 'e ua ko ení ke lava ke tuku hifo 'e he pangikē, te nau kei tupu pē. Pea lava ke tuku hifo e *rate* ke tokoni'i 'a e *Private Sector* ki he nō. Pea ko u tui 'oku ngāue pē Pule'angá fakataha mo e Pangikē Pulé ki hono pōpōtalanoa'i mo hono veimau'i e ngāue ko ení. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, mou...

Fakaha Pule'anga 'osi tu'utu'uni ki he ngaahi pangike fakahaa'i ke 'ilo

Fakahā Pule'anga ko e totongi tupu meimei he peseti 'e 4

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ko e, ko e to e ki'i fakakakato si'i atu pē ko e Kōvana e Pangikē Pulé 'oku tokoni mai pē 'i he lolotonga 'etau aleá. Ko 'ene fakahoko mai pē ki'i poini ko eni ko e *interest*, te'eki ke lau ki ai e 'ū *fee*, 'oku fa'a hanga pē 'e he ngaahi pangikē 'o faka'atā 'oku 'ikai ke fu'u loko falala'anga pea nau hiki hake ki 'olunga 'a e fo'i *interest* ko ia 'oku 'i ai. 'I ai ha taha ia 'oku falala'anga pea nau to e ki'i tō hifo ki lalo 'a e *interest*. Pea ko e ngaahi *fee* 'oku 'osi fai pē tu'utu'uni kia nautolu ke nau hanga 'o *disclose* e 'ū *fee* ki he kau *customer*. 'I he taimi ní 'oku meimei ko e ngaahi nō 'i he

<001>

Taimi: 1145 - 1150

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Pangikē *BSP* pea mo e *ANZ* 'oku meimei 'i he pēseti 'e fā he taimi ni. Ka ko e ola ia 'enau ngāue mo kinautolu ke holoholoki hifo tu'unga ko ia pēseti 'e fā 'i he taimi ni. Ko e ki'i *information* pē ia 'oku 'oatu ke me'a ki ai e Hou'eiki ka 'oku fai pē ngāue ki ai 'a e ...

Lord Nuku: 'E kātaki pē, ko 'eku ki'i 'ai pē ke fakapapau'i mai pē mu'a 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Nuku: 'Ikai 'a e pēseti tupu ko ena ko ē na'a ke fakahoko mai pēseti 'e fā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

Lord Nuku: 'A ia ko e tu'unga ia 'oku 'i ai he taimi ni ko ē totongi tupu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: *ANZ* mo e *BSP* ?

Lord Nuku: *BSP* 'i he...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko 'ene, na'a ne talamai *verify* mai pē ia talamai 'oku, ko e kinautolu ko ē 'oku ...

Lord Nuku: ... fakapapau'i mai pē pe 'oku mo'oni e me'a ko eni. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pangikē fā pau ia ko e toki hiki hake pē ki 'olunga kae tā ko ē 'oku ongo'i 'oku 'ikai ke fu'u loko falala'angá. Ka ko u tui au ko e 'Eiki Nōpele 'oku kau ia he kau nō falala'anga ko ē he pangikē pēseti 'e fā 'i lalo 'aupito ia.

Lord Tu’ivakanō: Sea ko e kole pē ko e nō fale ena pē ko e nō hā ‘oku ke, he ‘oku kehekehe pē ngaahi *rate* ka ‘oku to e kehe pē mo e me’a. He ko e ‘osi ange ‘a e me’a ‘e tānaki atu tā ko ē ‘oku pēseti ia ‘e 20. Ko e me’a ‘oku fa’a ‘oku tau ki’i fakakaukau’i lelei he ko e me’a eni te ne hanga ‘o teke. ‘Oku fiema’u ke, ‘a ia ko e huhu penisilini eni ko ē ki he kau langa fonua.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia. Mālō Sea.

Tēvita Lavemaau: Sea ka u tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu mo e Hou’eiki. Sea ‘oku tonu pē ke to e ki’i fakapapau’i. Ko u tui mahalo ko e pēseti ‘e fā ko e *interest* ko e tupu ia. Ko e ‘avalisi ko ē ‘o e totongi nō ia ke ‘ai nō he taimi ni kapau na’a te ma’u e fitu kau, ko e kasitoma lelei koe ka ‘oku fononga ai pē ia ki he 12/13.

Sea Kōmiti Kakato: 13. Mālō Hou’eiki ko u kole atu ke mou me’a mai pē ko ‘etau mālōlō pē ko ē he 12 pea tau foki mai tau fētongi kia leva ka tau ‘unu ki he’etau patiseti. To e ‘i ai ha taha ‘oku fie me’a mai. Me’a mai Fakafofonga ‘Eua pea toki hoko mai ‘a e Nōpele ‘Eua. Tuku’i e taimi ko eni toenga taimi ko eni ma’a ‘Eua.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni Sea. Na’e ‘i ai pē ‘a e ki’i fehu’i ‘aneafi fakama’ala’ala ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga fekau’aki pea mo e lahi ko ē pa’anga tokoni ki he langa fakaakeake pea ko u tui ko e tānaki atu ai pē ‘eni ki ai. Ko u tui ‘e mahu’inga ‘aupito kapau ‘e lava ke fakama’ala’ala mai he ‘Eiki Minisitā he ‘osi e kimu’a he mālōlō ko ē ho’atā ni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tokanga ki hano fakapa’anga mei he pa’anga talifaki ha tōnounou Patiseti ngaue Pule’anga

Tēvita Lavemaau: ‘Eiki Sea ko e peesi 56 ‘etau *Budget Statement* ‘oku ‘asi ai ‘a e kaveinga ko eni. Ma’uma’uluta faka’ekonōmika mo hano leva’i ‘o e ngaahi me’a fakapa’anga. Pea ‘oku fakafika mai ko e ‘uluaki ko e fika ua. Tali mo fakafaingofua’i ‘a hono fakapa’anga ha tōnounou he pātiseti ngāue ‘a e Pule’anga mei he pa’anga talifaki ke tokoni ki he fakaakeake. ‘A ia ko e, ‘oku ‘uhinga ia Sea ko e, ‘i ai ha tōnounou ‘i he’etau Patiseti he 18/19 ke fakapa’anga mai pea mei he pa’anga talifaki ko ē ‘a e fonua pē ko e, ‘a ia ko e tātānaki. ‘A ia ‘oku ‘omai he ‘esitimetu heni hono nō ‘aki e pa’anga ‘e 10 mo e poini miliona. Ko e me’a ia ‘oku fokotu’u mai.

Ko e kole fakama’ala’ala ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘asi ia ‘i he peesi 58 tēpile ko ia ‘oku ‘omai ai ‘a e fakafuofua ko ē ‘a e Potungāue Pa’anga ki he tu’unga ko ē te tau a’u ko ē ki ai ‘i he ‘osi ko ē ta’u fakapa’anga ko eni 17/18. Fakafuofua mai ‘e ‘i ai e hulu ko e 3.7 pea ‘oku hangē pē foki eni ia ‘Eiki Sea ko e talanoa ko ē folau tahí. Ko e fua eni ‘o e mapé he taimi ko ē na’e hikilā ai e fononga mo ha’aki ai ko ē fu’u talupita matangi ko eni ko e saikolone *Gita*. Pea ‘oku hāmumu pea ‘oku tau, ‘ikai ke tau ‘ilo ko e hā e me’a ‘e hoko he māhina ‘e fā ko eni ka hoko mai.

Ko e ‘aho ni kuo *stabilize* e fonua fai e huhu atu ‘a e ngaahi ivi ngāue ki he ngaahi sekitoa. Pea ngāue mo e ngaahi potungāue ‘o fakahoko honau ngaahi fatongia ‘oku tau fiefia kotoa pē ai kae to e longomo’ui ange ‘a e Potongāue Tānaki Pa’anga. Neongo e lahi ko ē ‘a e ngaahi, hono fakahounga’i mo hono tokoni’i kinautolu to’o e ngaahi tute mo e ngaahi tukuhau he me’atokoni. Ka ‘oku to e tupu ai ‘a e lahi e koloa ‘oku hū mai ki he fonua ni. Taimi tatau pē ko ia lahi e pa’anga ‘oku tānaki, hulu hangē ko ē nau lave ki ai ‘aneafi. Kuo tau mei taufonua toe pē uike ‘e taha.

<002>

Taimi: 1150-1155

Tevita Lavemaau: ...Ko u kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Potungāue, ke ‘omai ange ‘a e fo’i mape faka’osi.’a e me’a ko ia ke *update* mai ange ‘a e fo’i *forecast* ko ia, ki he ‘aho 30 ‘o Sune ko eni. ‘E lava pe ke u pehē atu te tau hulu ‘aki pea ‘ikai ke to e si’i ange ‘i he 15 miliona ki Sune ko eni ‘oku tau hanga atu ki ai. Taimi tatau pe ‘Eiki Sea. Na’e fai ‘a e siofaki he ko e me’a hono fai ha fa’ahinga Fakamatala Pa’anga pe ko ha Patiseti, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi makatu’unga ‘oku teuteu’i ‘aki. Ko ‘eku talanoa pe ‘a’aku ‘a e founa ‘oku ou ngāue’aki ‘e he tokolahi. Kapau ko ha’atau kole ha tokoni ki ha fa’ahinga ngāue. Ko e lea ngāue ko ē ‘oku ngāue’aki ko ē ‘i he ngāue’anga. Kole pe ‘a e fika lahi taha ‘oku taupotu ki ‘olunga. Ko e ‘uhinga kuo pau pe ke ‘alu ia ‘i he fo’i *process* ko hono sivilisi’i mo fakapapau’i, pea ko e fo’i fika ko e ‘e tali mai. Ko e fo’i me’a pe ia na’a te nofo ‘o faka’amu ki ai, ke fe’unga pea mo e fiema’u.

Tokanga ki he tōnounou he Patiseti pea fakapa’anga fakalotofonua

Ko u tui ‘Eiki Sea. Ko e Patiseti ko eni, ko e toki fuofua taimi eni ‘i he manatu ‘a e motu’a ko eni. Kuo ‘omai ai ‘etau Patiseti ‘oku tau tōnounou ‘oku fakapa’anga fakalotofonua. ‘Oku tau fakamālō lahi ‘Eiki Sea, ki he tokoni fakapa’anga kuo fai mai mei hotau ngaahi hoa ngāue ‘o fakafou mai ‘i he *Budget Support* pe ko e poupuu ki he Patiseti. Tala e hoko ‘a e faingata’a’ia fakapa’anga fakamāmani lahi i he ngaahi ta’u kotoa pe, kuo tau maliu atu ai. Uesia ‘a e tu’unga faka’ikonomika ‘o e ngaahi fonua, kau ai ‘a e ngaahi fonua ‘i he Pasifiki. Fakahū mai leva ‘a e ngaahi sino ko eni ‘a e tokoni fakapa’anga ke kaufaki’i ‘a e fanga ki’i fonua ko eni, tau kau ai. Tō lalo ‘a e tu’unga tānaki fakapa’anga ‘ikai lava ‘e he pa’anga tānaki mei he Tukuhau ke ne fua ‘a e fatongia angamaheni ko ia ‘o e fonua. Kuo mahino pe foki ‘a e Patiseti ia ki he langa fakalalaka, meimei ko e Patiseti ko eni kuo fakapa’anga pe ia mei he ngaahi tokoni fakapa’anga mei muli.

‘I he ‘ene pehē Sea, ‘oku mahu’inga ‘aupito ke ‘omai ange ‘a e fo’i ‘ata mo’oni ke tau sio ki ai he ko u tui kuo ma’anu pe hotau vaka ‘o tautolu. Na’e fatu pe ‘a e 18/19 ia ke fakamahino’i pe ‘oku tau faingata’a’ia pea ‘oku tau fiema’u ‘a e tokoni. Pea ‘oku ou tui au ki ai. He ‘e tokoni ia ki he ‘etau kole ko eni ki Siaina, ke fakatatafe atu ‘a e nō, mo ha’atau to e kole nō ki he ‘etau ta’u ngāue ‘oku tau hanganaki atu ki ai. Ko e ta’u lahi ia ‘oku tau pole lahi taha ia ke tokoni hono fakaakeake hotau fonua ni.

‘I he kongā hono tolu ai pe ‘Eiki Sea ‘i he fehu’i ko ia, ‘oku ‘omai ai ‘a e ngaahi ‘uhinga ke ne hanga ‘o fakama’u. Tu’uma’u ki he fakamole ki he vāhenga ‘o e kau ngāue ‘o ‘ikai to e laka hake ‘i he peseti ‘e 53 ‘o e pa’anga hū mai fakalotofonua. 17/18. Ko e ngaahi taula eni na’e kau hono

fatu ‘o e Patiseti. Na’e fakafuofua ‘oua ‘e to e ‘ova ‘i he peseti ‘e 52. Ko e hā hono ‘uhinga? Kae faingamalie ha silini ngāue ki he fakahoko ‘o e ngaahi fatongia ‘a e ngaahi Potungāue ki he kakai. Ko e 18/19 na’a nau hiki hake ai ki he peseti ‘e 53.

Tokanga ki he fakatatali hono fakangaue’i ha ngaahi lakanga fo’ou

‘Eiki Sea, ‘i he peesi 60 *bullet point* Fika 2. ‘A ia ko e founa eni na’e fakahoko ‘e he Potungāue Pa’anga ‘a e Kaveinga Ngāue ko ia. Fakatatali hono fakangaue’i ha ngaahi lakanga fo’ou ‘i he 2018, tukukehe ‘a e kau foki mei he sikolasipi, ngaahi lakanga ‘oku lolotonga ‘atā pe, mo e ngaahi lakanga vivili kuo fakapaasi mei he Kōmiti PSC.

‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e sēniti ko e pa’anga ‘e 1 miliona. ‘Oku vahe’i ‘e he ‘Esitimeti ko eni ‘o tuku ia ki he PSC. Pea ‘oku toki tohi leva ki ai ‘a e ngaahi Potungāue ‘o takitaha fakahaa’i ‘enua fiema’u vivili ke fakapa’anga mei heni.

Ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni, pea’oku fie ‘ilo ki ai ‘a e motu’a ni. Pea ‘oku mahu’inga ke mea’i ‘e he Fale ‘eiki ni. Ko e ngaahi lakanga ko ē ‘oku te’eki ke fakangaue’i, pe ko e ngaahi lakanga ‘oku ‘atā, *vacant post*. ‘Oku ‘osi fakapa’anga ia ‘i he ‘Esitimeti 18/19...

<004>

Taimi: 1155 - 1200

Tevita Lavemaau: Ko e fiha ē *amount* ‘i he ‘esitimeti ko eni ko e ngaahi lakanga ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha taha ke ngāue ai, pea ‘oku fiema’u mo e fokotu’utu’u ke fakangaue’i ‘i he Ta’u Fakapa’anga 18/19. ‘Oku ou kole ‘Eiki Sea ke tukuange mai ha faingamālie ki he ‘Eiki Minisitā ke fai mai ha tali he ko e ‘uhinga kae toki hoko atu ‘a e malanga makatu’unga ‘i he tali ko eni ‘oku ‘omai. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā me’a mai aofangatuku ‘a ho’omou feme’a ‘aki.

Tali Pule’anga ki he tu’unga e tokoni ki he ngaahi maumau hili afā

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘Eiki Sea ka u ki’i kole mu’a ki he ‘a e ki’i faingamālie ko eni ‘Eiki Sea fakamolemole ke u tali atu ‘a e kongā ‘uluaki ‘o ‘ene fehu’i, pea toki, tapu ki he Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Falé, na’e ‘i ai ‘a e fehu’i ‘aneafi pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e teuteu ko eni ki he langa ‘a e tokoni ko eni ki he matangi *Gita* ‘o fekau’aki pea mo e langa ‘o e ngaahi ‘api. Na’e lave foki ‘a e fakamalanga ‘a e ‘Eua 11 ‘aneafi Sea ki he ngaahi lēsoni na’a tau sio ai ki he matangi na’e toki ‘osi ‘ikai ke ngata ‘i he matangi ‘Aisake kae pehē foki ki he matangi ko ē *Ian* n’e tō ko ē ‘i Ha’apai.

Ko e me’a na’e mahino pea ko e lēsoni na’e ako pea mei he matangi ko ia na’e fu’u fuoloa ‘a e tatali ke fai ‘a e langa, fakataha pē ‘a e ngaahi ‘apiako pea pehē pē ki he ngaahi ‘api nofo’anga. Pea ko e ‘uhinga ia na’e fai ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ke fai leva ha ngāue ki he ngaahi ‘api ako pea vahe’i mai ‘a e ngaahi sēniti ke fai ha monomono vave ki he ngaahi ‘apiako, ‘a e ngaahi monomono ko ē ‘oku ala fai ‘i he taimi ni, pea ‘ave mo e sēniti ki he ngaahi ‘apiako ko ē ‘a e ngaahi ako ‘a e siasi ke fai ha ngāue vave ki he ngaahi ‘ato ‘e lava pē ia ‘o ngaahi ‘i he taimi ni, tukukehe ‘a e ngaahi ‘apiako ko ē na’e maumau lahi pē maumau ‘aupito, ‘e toki fai ‘a e ngāue ki

ai kae 'oua leva ke lava 'a e ngaahi tokoni mai ko ia, 'a ia leva ko e ngaahi tokoni lalahi ko ia ia 'e toki 'oku fai 'a e tali ki ai mahalo ki he laine 'o Sepitema mo 'Okatopa.

Pea ko e me'a ia, me'a tatau pē 'oku fai ki he ngaahi 'api ko eni na'e maumau pea fai 'a e tufa ko eni 'a e seniti ke tokoni ki he 'ato 'o e ngaahi fale na'e maumau 'a ia na'e fakakalakalasi ai ko ē 'e he ha'u 'o fakatatau ki he me'a ko ē na'e me'a ki he Minisitā Pa'anga 'oku 'i ai 'a e ngaahi maumau iiki 'i ai 'a e ngaahi maumau lahi pea 'oku 'i ai leva 'a e ngaahi 'api na'e maumau kakato 'a e ngaahi fale 'oku 'i ai 'o 'uhinga ai ko ē 'a e 'ave 'a e feinga ke langa 'a e fanga ki'i palepale ko e fakakaukau foki ke hiki 'a e kakai mei he ngaahi tēniti 'o nofo kā ki he nofo'anga 'oku fakafiemālie ange 'i he taimi ni kimu'a pea toki fai 'a hono fakakaukau'i 'o e langa 'o fakatatau ki he ki'i sēniti ko ē 'oku ma'u mai.

Kamata sio e Pule 'anga ki he ngaahi langa 'i Sepitema pe 'Okatopa

Kotoa pē eni 'a e ngāue 'oku fai 'i he taimi ni pea 'oku 'osi, pea 'oku ou tui 'oku 'osi fakaikiiki lelei atu ia 'e he Minisitā Pa'anga, lolotonga 'a e ngāue 'oku fai 'i he taimi ni 'oku kamata 'a e sio 'a e Pule'anga ia ki he ngaahi palani pea mo e ngaahi *proposal* ki he ngaahi fale, na'a lava 'o hoko atu ki ai 'i he taimi ko ē 'e 'osi ai pea ma'u mai ai 'a e tokoni pa'anga ko eni.

Ko e fa'unga ko ē 'o e tokoni ke fakahoko atu 'a e tokoni 'e makatu'unga lahi 'aupito ia pea mei he silini ko ē 'oku ma'u mai. Pea mei he ngaahi kautaha ko ē te nau 'omai 'a e seniti. Ko e fa'unga 'o e langa ko e hangē na'e fakahā atu foki 'aneafi 'a e fakakaukau pea na'e pehē 'a e ngaahi langa kimu'a pea 'i ai 'a e ki'i kongā na'e totongi 'e he ngaahi fāmili, pea 'oku 'i ai mo e kongā 'e fakakakato atu 'e he Pule'anga. 'Oku te'eki ai ke fakapapau'i ia 'oku te'eki ke fakapapau'i 'a e kakato 'o e silini ko ē 'oku ma'u mai 'i he taimi ni. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi *pledge* 'oku 'i ai 'a e silini 'e ni'ihī 'oku ma'u mai 'oku 'i ai 'a e silini ni'ihī 'oku te'eki ai ke ma'u mai kā 'oku ou tui ko e a'u ki Sepitema mo 'Okatopa mahino mai ko ē 'a e fakakātoa 'o e tokoni ko ē ki he langa ko ia fakataha mo e ngaahi 'apiako 'e ko ene a'u ki ai ku o 'osi maau 'a e ngaahi fale, na'e fai 'a e tokanga 'aneafi koe'uhī ko e ngaahi fale na'e 'ikai ke fu'u fakafiemālie 'i he langa ko eni 'o *Ian* 'oku ou tui ko e fale ko eni 'oku fai 'a e fakakaukau ki ai Sea 'e to e ki'i sai ange ia 'i he ngaahi fale ko ia.

Mahalo ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'i he taimi ni 'oku ou kole pē ki he Minisitā Pa'anga ke fakakakato atu 'a e tali 'o e ngaahi fehu'i, mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga hiki tanaki pa'anga hā peesi 81

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea fakamālō atu 'i he to e 'omai 'a e faingamālie kā u ki'i fakamā'opo'opo atu ai leva 'a e fanga ki'i me'a na'e fai 'a e tokanga ki ai 'a e hou'eiki. Na'e tokanga 'a e 'Eiki Nōpele fika 1 'o Tongatapu ni 'i he peesi 81 ki he anga ko ia 'o e to e hiki ko ia ki 'olunga 'a e tānaki 'o e pa'anga, 'o ne fakakaukau ki he hā 'a e ngaahi tukuhau 'oku 'ai, kā te u laulau atu 'a e ngaahi 'uhinga ko ia na'e fai ai ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... 'a e fakakaukau'i e Patiseti ko iá. Ke fakalalakaka'i 'a e ngaahi 'ātakai ko ia 'o e pisinisí, 'i Tonga ni, 'a ia 'e to e ki'i hiki ange 'o lelei ange 'a e ngaahi tu'unga ko ia e ngaahi pisinisí. Ko hono uá, 'oku 'i ai e tokoni 'a e *ADB* ki hono fakalelei'i 'o e sisitemi ko ia ki hono lesisita 'o e ngaahi pisinisí. 'Ai ko e ngaahi pisinisí ke nau ngāue'aki 'a e *cash register*. 'A ia 'oku 'osi 'ai 'a e Lao ki ai, kuo 'osi maau ia. Pea te nau ngāue'aki 'a e ngāue ki he *cash register*, pea 'e to e maau ange 'a e anga ko ia 'o e tukuhaú. 'Oange 'a e mīsini ko e me'a eni 'a e Kasitomu, ki hono *scan* ko ē e ngaahi koniteiná, pea 'e vave ange 'a e ngāué, pea mo to e maau ange 'a e me'a ko ē fekau'aki mo e hū mai 'a e koloá, ki hono taimi ko ē 'e fai ai 'a e tuté.

Ko e to e fakalelei pē 'a e ngāue ko ia 'a e Potungaué Tukuhaú, ki hono pule'i ko ia 'a e tukuhaú, fakamā'opo'opo. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi 'ēlia kuo 'osi *identify* pē 'oku te'eki ai ke lava ha ngāue ia ki ai, ka kuo pau ke fai ki ai. Pea na'e 'i ai pē e ki'i fakatokolahi 'i he kau ngāue ko ia e Potungāué, ke tokoni ki he ngaahi feitu'u ko iá. Pea 'oku 'i ai pē foki mo 'enau polokalama, ko e toe fakamahino ange ki he kakaí 'enau fatongiá, 'ai pē he laumālie lelei, ke nau 'ilo kuo pau pē ke tau ala kotoa 'o totongi 'etau tukuhaú, kae 'oua na'a nofo pe ha ni'ihi ia pehē ko e me'a kovi e totongi tukuhaú, hangē pē ha'ate lī misinalé. Ko e me'a ko iá 'oku fai'aki 'etau ngaahi ngāué.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, kole ke toloi e Falé ki he 2.00.

(Na'e toloi heni 'a e Fale ki he 2pm)

<006>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau 'asenita ngāue 'oku kei 'i he Kōmiti Kakato pē. 'Oku 'i ai pē 'a e faka'amu ke faka'osi'osi atu 'a e feme'a'aki 'i he Fakamatala Patiseti. Pea te u kole ange pē ki he Sea Kōmiti Kakato ke tau hoko atu ki he ngaahi Vouti. Kimu'a pea u fakapapau'i ki he Sea ko e hā 'a e ongo 'a e Hou'eiki Mēmipa ki he hoko atu ko ia ki he'etau Fakamatala Patiseti. To e lahi ha ngaahi *issue* 'Eiki Minisita Pa'anga? Ke tali?

Fokotu'u Pule'anga kimu'a pea kamata alea'i 'Esitimetu tomu'a alea'i Līpooti Kōmiti Pa'anga

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea ko u ongo'i 'e au ia, tapu moe Feitu'u na tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e anga 'o e ongo'i vaivai 'a e motu'a ni kuo ngali fe'unga 'etau talanoa fakalukufua ko eni ki he *Budget Statement*, ka tau hoko mu'a ki he tefito'i Patiseti. Ka kimu'a ke tau hoko ai,

‘oku ou faka’amu pē ke tau talanoa ki he Līpooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga fakalūkufua. Pea tau toki hoko ki he Patiseti. Ko e anga pē ia ‘a e fokotu’u atu mo e kole mei he motu’a ni.

'Eiki Sea : Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakafofonga ‘Eua 11.

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e Sea pea tapu mo e Hou'eiki ‘o e Fale ni Sea. ‘Oku ou tui ‘oku tau ongo’i fiemālie tatau kotoa pē ki he ‘etau *Statement*. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fehu’i na’e tuku ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ke ‘omai ha tali ki ai, pea ka lava ia kuo u tui kuo fusi lā hotau vaka ‘o tautolu ka tau foki ‘o talanoa’i ‘a e Līpooti ‘a e *Public Account Committee*, fakataha ai pē pea mo e ‘Esitimetī. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : ‘Eiki Minisitā Leipa.

Tokanga ke mahino taimi ke ngata ki ai alea’i Patiseti

'Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea ‘oku ou ki’i tokanga au ki he ‘etau *timeline*. Mahino foki ko e fo’i Lao ko eni kuo pau ke fakapaasi ia ‘i he ‘aho 30, kae lava ngāue’aki he ‘aho 1 ‘o Siulai ‘e he Pule'anga. Ka ‘oku tau ‘ilo foki mahalo ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia ‘oku me’a ki ai ‘a e Hou'eiki ki he ‘Aho ‘Ene ‘Afio mahalo mo e ngaahi polokalama pehē. ‘A ia ‘oku pau ke tau ngāue fakataua ki he fo’i *timeline* pea mo e fo’i *schedule* ko ē ‘oku tau ki’i fihī ai. ‘A ia ‘oku mahino ke tau ‘ilo ko e fē ‘a e ‘aho te tau ngata ai mo hono fakapaasi pea ...

<008>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Pea kapau ‘oku pehē he Hou’eiki ia ke tau nofo pē ā heni ki he ‘aho 30, me’a ia ‘a tautolu ka tau ki’i *be realistic* ‘i he anga ko ē ‘o e fo’i *schedule*. Pea ko u tui ‘oku fiema’u ho’o tokoni mo ho’o fakahinohino ke tokoni mai ki he anga ko ē ‘etau tipeiti he ‘oku pau pē ke ‘osi ‘a e me’a ko eni ‘o fakapaasi he ‘aho 30 *or* pē ki mu’a ai. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fatongia kehe ka ko e Feitu’u na pē Sea ‘oku ou kole atu ke ke ki’i fai mai ha’atau ki’i fakahinohino. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko e *issue* ko eni na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki ai kimu’a pea ko u tui pē na’e ‘i ai ‘a e femahino’aki pea mo e Hou’eiki Minisitā, Kapineti pea mo e ‘Eiki Palēmīa ko e faka’amu ke tau faka’osi ‘i he ‘aho 21. ‘I he’ene pehē ‘oku fakafaingamālie’i ‘a e houa po’uli ke fakakakato ‘aki e ngāue pea ko u tui kapau te tau faka’osi ‘i he Fakamatala ‘Esitimetī pea tau hoko atu ki he ‘ū vouti ‘e faingamālie pē e ngāue, tukukehe ‘o kapau ‘oku loto e Hou’eiki ke tau to e fou ha halanga kehe ka ko e anga ia e fokotu’utu’u mo e femahino’aki mo e Hou’eiki Minisitā mo e ‘Eiki Palēmīa ... Ko ia pē, Fakafofonga 1 e Tongatapu e Hou’eiki Nōpele.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Sea. Sea ko e hangē pē ko ē kuo 'osi, kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā kuo mahalo 'oku, na'e kei 'i ai pē 'ū fehu'i ka 'oku, ko u tui 'e toki lava pē ia 'i he'etau 'Esitimetri. Ka ko u tui ko e angamaheni pē ia e Fale Minisitā 'oku, kā pehē pē ke paasi 'apongipongi ku paasi ia. Ka ko e me'a pē ke ke talangofua, ka 'oku, 'oku faingofua pē he ko 'etau loto lelei pē 'e lava pē e ngāue ia he 'e 'aho pē ia 'e taha pē ua kuo lava e ngāue ia koe'uhī he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko eni koe'uhī ko e kau ngāue faka-Pule'anga pea mo ho'omou ngaahi Potungāue, fu'u fiema'u 'aupito ke, kai kehe, kai kehe pē ke lava atu e 'ū me'a ko ena 'a e kau Fakafofonga pea ko u tui au kuo lava ia ka tau hoko tautolu ia ki he līpooti ko ena e me'a mo tau hoko atu ki he'etau 'Esitimetri, mālō.

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki ko u kole atu pē ke mou fakatokanga'i 'o kapau 'e lava e ngāue ki he Līpooti ko eni e Kōmiti Pa'anga pea tau hoko atu ki he 'ū vouti, ke tau fakatokanga'i ko e vouti ko eni 'a e Fale Alea 'e to e ki'i mohetolo atu ia kae 'oleva kuo mauu 'a e ngaahi alea fekau'aki mo e 'Esitimetri 'a e Fale. Ko u tui kuo mauu pē me'a kotoa. Tongatapu 3 ...

Fokotu'u ke alea'i 'Esitimetri fakataha mo e Lipooti Kōmiti Pa'anga

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Mēmipa 'o e Fale, 'io ko e tu'u hake pē ia ko e me'a ia Sea 'a e Kōmiti Pa'anga ka 'oku tonu ke a'u pē ia ki he fo'i vouti ko ia 'osi mahino pē e līpooti ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u mei he kōmiti fekau'aki mo ha ki'i kole fakalelei pē ko ha fanga ki'i me'a 'oku fiema'u ke 'ai, 'oku 'asi pē he līpooti Sea ko e 'uhinga ke 'oua 'e alea'i e līpooti ia hē pea to e alea'i e vouti 'a mui, ko 'ene a'u pē ki he fo'i vouti ko ia pea 'alu hake 'a e ki'i fo'i fokotu'u ko ē mei he Līpooti 'a e Kōmiti Pa'anga ke fai 'aki hono alea'i fakalukufua 'a e fo'i vouti ko ia Sea. Ko e 'uhinga pē 'a'aku ia na'a tau fe'alu'aki holo pea tau ki'i hē Sea ka ko e fokotu'u pē ia Sea, mālō.

'Eiki Sea: 'A ko ia, Hou'eiki ko 'eku faka'uhinga e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'atā pē ke tau feme'a'aki fakalukufua ki he Līpooti ko eni 'a e Kōmiti Pa'anga ka na'e 'osi 'i ai tu'utu'uni e Fale ke tau fou fakavouti he 'oku 'i ai e ngaahi vouti felāve'i pea mo e līpooti tonu 'oku tonu ke alea'i fakataha ia mo e 'ū vouti ko ia. Tukukehe hono alea'i fakalukufua ka ko e me'a pē ia 'a e Sea Kōmiti Kakato ke ne toki tataki e feme'a'aki. Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki kae 'uma'ā ho Fale 'Eiki Sea. Sea ko u fakamolemole pē 'ikai ke u to e fu'u fakalōloa ki he Feitu'u na ko e Fale ko eni mahalo 'oku tokolahi heni e ni'ihi kau ai 'a e 'Eiki Palēmia kuo fuoloa ta'u 'enau me'a he Fale ko eni. Pea 'ikai ko ha toki me'a fo'ou eni 'Eiki Sea ke a'u ki ha mōmēniti pehe ni ko 'ene laumālie lelei pē e Fale ia ke tali ko e tali 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u tu'u pē au koe'uhī ko u tui au ko e ...

<009>

Taimi: 1410 – 1415

Lord Tu'ilakepa: ... he 'e ki'i me'a pē 'e fai e ki'i hoha'a ki ai 'a e Fale ni felāve'i pea mo hono fakalahi 'a e vouti 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea. Kapau 'e, na'e laumālie lelei pē Pule'angá ia ke fai hono fakalelei'i ho'o vouti 'Eiki Sea. Pea ko u fokotu'u atu au ia ke tau tali kotoa 'etautolu ia e

me'a ko ení pea ko 'ene lava ia. To e fai ha to e feme'a'aki ia ki he fu'u, ki he 'ū *statement* ko ení hangē ko ia 'oku ke mea'í 'Eiki Sea mo e 'ū voutí takitaha kuo 'osi mahino ia. Ko e me'a pē 'oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Sea 'a e vouti 'a e Feitu'u na. Pea ko u tui au mahalo ko 'ene napangapangamālie ia Hou'eiki Minisitā, me'a ki he pa'angá, 'osi mahino pē mo ia. Pea 'oku faka'amu ange pē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha 'ai ke pehē 'oku tuku ai hotau ngafa fatongiá ka kuo 'osi mahino mei he ta'u ki he ta'u 'oku fa'a 'ohake 'e he Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apaí, mo'oni 'aupito. Kuo 'osi anga maheni ki ai e Fale ni. Manatu'i lelei pē 'e he 'Eiki Palēmia na'e 'ohovale pē 'oku mau fokotu'u ke tau tali, pea mau tali 'ikai ke to e fai ha feme'a'aki 'Eiki Sea. Ka 'oku 'oatu pē fakakaukaú ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Ko e hā ha'amou me'a 'oku laumālie ai ki ai.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea e Fale Alea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. 'Oku 'i ai pē pou pou Sea ki he fokotu'u fakakaukau 'oku faí. Pea 'oku 'i ai pē hono fakatokanga'i e me'a ko ia 'oku fai ki ai e tokangá. Pea ko e pou pou ia ki he ki'i mohetolo 'a e vouti ko iá kimui Sea. Ko hono 'uhingá 'e mo'oni pē ia ko e hanga ia ko ē tuku'au mai 'oku lava pē ke fai ha femahino'aki ia mo ha ki'i talatalanoa movetevete. Ko e 'ū me'a ko ení Sea 'oku 'osi lahi e fou kātoa mai e 'ū voutí ia he Kōmiti Pa'anga. Mahalo ko e me'a ia 'oku 'uhinga ai ia ko ē 'oku mahino ai e me'a lahi ko 'ene fou mai ko ē 'ū voutí he Kōmiti Pa'anga pea kuo meimei ke sētolo e ngaahi *issue* ia. Ka ko e pou pou atu pē ki he fokotu'utu'ú ke tukuange mu'a e 'ū me'a ko ē ke 'alu 'a e, kae lava ke tau toki femahino'aki tautolu ia pea faingofua e ngāue Sea. Pou pou atu pē mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Kole atu ke tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Hangē ko ia kuo mou mea'í. Ko e tūkunga ē hotau Falé mo e anga ho'omou feme'a'akí. Mou me'a mai 'i he ngaahi ngafa ngāue kuo mou feme'a'aki ai ke tau fakahoko. Pea ko u tui 'oku 'i ai ha taha 'oku ne me'a mai ke tau talanoa ki he'etau Patisetí pea mo ha me'a 'oku ke hoha'a mo ke faka'amu ke fai ha tokanga ki ai. Hangē ko e me'a 'oku kole ki ai 'a e 'Eiki Sea, mohetolo e Fika 2 ke faka'osi'aki 'etau ngāue. Mou me'a mai Hou'eiki.

Tokanga ki he fiema'u tānaki 20 miliona ki he 'Esitimeti fokotu'u mei he Lipooti Kōmiti Pa'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Te'eki ke tau hoko hifo ki he ngaahi voutí hangē ko ho'o tu'utu'uní. Ko 'eku faka'amu pē ke ai pē mu'a ha'aku ki'i lave fakalukufua atu ki he lipooti ko eni 'a e Kōmiti Pa'anga, he mahu'inga pē ke tau 'uluaki sio fakalukufua pea toki fai e sio ko ia ki he Patisetí. Fakalukufuá 'e 'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku 'omai ko eni mei he Kōmiti Pa'angá, fiema'u ke tau tānaki fakalukufua 'a e 20 miliona, 3 kilu 5 mano ki he Patisetí. Sea ko e me'a fo'ou ia kuo hoko 'i he hangē pē eni ia ha'atau to e fa'u patiseti fo'ou 'Eiki Sea. Pea ko e kole 'a e motu'a ni, faka'ofu'ofa 'aupito e ...

<001>

Taimi: 1415 - 1420

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ngāue na’e fai pea ko e mo’oni pē na’e ngāue he ngaahi uike lahi kae fēfē ke tukumai pē ke sio ki ai e Pule’anga. Kuo ‘osi fai ‘a e fai ‘a e Patiseti pea ko e fatongia foki ia ‘o e Pule’anga ‘a e fa’u ‘a e Patiseti. Pea ‘oku ‘omai leva ki heni ke tau hanga ‘o *review*. ‘Oku ‘i ai pē hono ngaahi *condition* ‘o e *review* ko ia. Kapau ‘e hiki ‘e to e ‘omai ki he Pule’anga ke sio fakalelei ki ai. He koe’uhí ko e fatongia ko ia hono leva’i ‘o e pa’anga ‘oku ‘omai ia ki he *Executive* pea ko e fatongia leva ‘o Fale ni ko e *approve* e Patiseti ko iá ‘oku ‘omai mei he *Executive* ‘oku, na’e fai mai ‘o fakatatau ki he lao mo e me’a ko ia mo e anga ‘enau fakafuofua he ko hono fakalele ‘o e Pule’anga ‘oku fai he *Executive*. Pea na’e toki foki mai leva ‘a Fale Alea ni ‘o *review* ‘amui ange pē na’e fai ‘a e fakalele ko iá ‘o fakatatau ki he Patiseti pea mo e lao.

Tokanga ki he to e fa’u patiseti fo’ou fai atu mei he Kōmiti Pa’anga

Ko e me’a ko eni na’e, ‘oku hoko ko eni ‘i he Kōmiti Pa’anga ko ‘enau to e fatongia ia ko hono *review* pē ‘o e Patiseti ke lava ‘o sio ki ai na’e fai fakatatau mo e ngaahi *assumption* ‘o e *principle* e *economics* pea mo fakatatau ki he lao pea ‘osi. ‘Oku ‘ikai ke to e fai ha fa’u Patiseti fo’ou mei ai. Ka to e fa’u ha Patiseti te mau to e o ‘o fa’u Patiseti mai. Ko e fatongia leva ‘o e, ‘i he taimi ko ē ‘e ‘omai ai ‘a e Patiseti fai ai ko ē ‘a e ngāue pea to e *review* foki he ‘e kōmiti pē ko eni. Pea ‘oku ‘omai leva ‘a e ‘Atita ia ‘o fakafehu’i pea mo ‘ene līpooti pē ne faitotonu ‘emau ngāue pe ‘ikai.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu. Fakatonutonu atu ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io fakatonutonu.

Fakamamafa’i e fatongia Kōmiti Pa’anga ke vakai’i e Patiseti

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Sea. Ko e fakatonutonu ko e pehē Sea ko e fatongia ‘a e kōmiti ko eni ko e fa’u patiseti fo’ou. Kātaki fakamolemole ‘oku ‘ikai ke tonu ia. Ko e fatongia ia ‘a e kōmiti ko eni ‘oku fakamafai’i ‘e he Tohi Tu’utu’uni ko ‘enau hanga ‘o vakai’i ‘a e Patiseti ko e hā ‘enau ngaahi fakaukau ki ai ki hono pule’i fakalukufua e pa’anga ‘o e fonua tatau ki he fakamole ‘oku tānaki mai. Fatongia ia na’e fakahoko ‘e he kōmiti pea ko e ngaahi fokotu’utu’u eni ‘a e kōmiti kuo ‘omai ki he Fale ‘Eiki ni. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea faka’apa’apa ‘aupito pē ki he fakakaukau ko eni ‘oku ‘omi ‘e he Sea ko ia Kōmiti Pa’anga. Ka ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i *fine line* he fo’i me’a ko ia. ‘E fai pē ‘a e *review* kae manatu’i pē ko e, ke ‘oua na’a te to e fa’u patiseti. He kapau te te fa’u patiseti te to e ha’u ‘amui ange ‘o *review* e patiseti pē na’a te fa’u.

Siaosi Sovaleni: Sea ki’i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Kole ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko ē na’e ‘osi fakatonutonu atu ‘e ‘Eua ke ‘oua talamai na’e fa’u patiseti.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kātaki mu’a ... ka u fakamatala atu ke māhino mu’a ki he fika tolu koe’uhí ke ne ‘ilo ‘oku ‘ikai tonu ‘ene fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Ko ena ... fakatonutonu ... me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: ... kupu’i lao...

Taukave ‘ikai liliu ‘e he Kōmiti Pa’anga e Patiseti ko e fokotu’u ke alea’i ‘i Fale Alea

Siaosi Sovaleni: He ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke mau fa’u patiseti ko e ‘uhinga ia ‘omai līpooti he ‘oku ‘ikai ke mau hanga mautolu ‘o liliu he kōmiti. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai e līpooti ke toki *consider* ‘e he Fale Alea. Kole atu kiate koe he ‘oku mēmipa pē mo e ‘Eiki Minisitā ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u faka’apa’apa pē ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e fika tolu. Ka ko e *impact* e me’a ko eni ko e fa’u patiseti ‘a eni. Pea ko e, manatu’i ko e fatongia ‘o Fale Alea ko e *review* e *Government*. Fa’u mai e Patiseti fai e, *approve* fai e ngāue ki he me’a na’e *intention* ki ai e *Government* mo e *policy* pea kapau ‘e ‘ikai ke nau faitotonu ki ai te tau to e *review* foki ‘amui ange. Kapau te te to e ha’u kita ‘o kau he fa’u patiseti ‘oku ‘ikai hano ‘aonga ‘a’ana ia ...

<002>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Pa’anga:... ‘oku ‘ikai ke to e kehekehe ‘a e ongo fatongia ia. Ko ‘eku ‘uhinga ia pea ko e me’a ko eni ko e *petition* ia. Ko e toki fo’i me’a pe eni ia ‘i he ta’u ni.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ko e ki’i fakatonutonu atu pe ‘a e Feitu’u na

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu atu ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu’ilakepa: Ko e ki’i fakatonutonu atu pe ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Minisitā, ko e Patiseti eni ‘oku ‘i homau nima. Ko e ki’i la’ipepa ko ē na’e ‘omai ko ē ‘e he Kōmiti. Ko e fakakaukau pē ia ‘e he Kōmiti na’e kau ai ‘a e Feitu’u na pea mo e me’a ke ‘omai ki he Fale ni. Pea kapau ‘oku mou laumālie ki ai ki he ngaahi vahevahe ‘oku ‘omai ko ia. Pea kapau ‘oku ‘ikai kae ‘oua ‘e fu’u pehē ke ke me’a mai pe pehē to e fa’u Patiseti ‘oku tau kau kotoa pē he Kōmiti ko eni. Pea ko u lave’i pe ...

Fokotu’u ke toloi alea’i Lipooti Kōmiti Pa’anga kae tomu’a alea’i Patiseti

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito. ‘Oku mahino ‘aupito ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e

Fakafofonga Nōpele mei Vava'u. Ka ko 'eku 'uhinga ia he ko e me'a ia na'a ku fokotu'u atu ai ke tau ki'i tu'u tatali ē ka tau hoko tautolu ki he Patiseti. He ko e 'uhinga ia 'oku ou fakahoha'a atu ai. 'Oku ki'i 'alu e *magnitude* 'a e me'a ko eni. Ko e 20 miliona ko eni 'oku 'omai ko e to e fo'i Patiseti ia 'oku laka ia 'i he Patiseti 'a e Potungāue Ako. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u ē. 'Oku 'i ai ha poupu? Ko e fokotu'u ke tau fakatatali ē?. Me'a mai koe.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ke u malanga'i atu pe mu'a 'a e 'uhinga ko ē. Tapu pe mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu atu ki he Kōmiti. Pea 'oku ou kole pe ke u hufanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. Sea! Ko e fakakaukau ko eni na'e 'omai ko e 'e he Kōmiti 'i he anga ko ē 'eku lave'i telia mo kimoutolu Hou'eiki Minisitā, na'a mou me'a pehe ai. Ko 'eku vakai ki he 'etau Patiseti ko eni he taimi ni, 'i he peesi 72, 73. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi pa'anga 'oku 'omai heni 'Eiki Sea, fakahangatonu ki he to'utupu, ko e pa'anga 'e Pangike Māmani lahi 'osi vahevahe *break-down* ko e 48 miliona ka kuo hiki 'aki eni 'a e 19 'o 'alu a'u ki he 67. Ko e lau miliona 'Eiki Sea. Ko e peesi 73 ko e pa'anga mei 'Aositelēlia mei he *DFAT* ...

'Eiki Palēmia: Kātaki ka u ki'i fakatonutonu atu fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tokanga ki he fehopokaki e fatongia mafai pule 'uluaki mo e ua

'Eiki Palēmia: Kātaki pe 'Eiki Nōpele. Mahalo ko e *issue* ko e 'oku tau talanoa ai 'a e lipooti ko ē na'e 'omai. Pē te tau tali pē 'ikai. 'Osi ko ia pea tau toki hoko leva. Ka u hanga mu'a Sea 'o ki'i tokoni atu fakamolemole. Mou kātaki pe Hou'eiki. 'Oku totonu pe ke mahino kiate kitautolu 'a e ngaahi fatongia kehekehe mo e *Executive* 'o e Fale Alea mo e *Judiciary*. 'Oku totonu pe ke mahino kiate kitautolu 'a e fatongia kehekehe 'a e *Executive* 'o e Fale Alea pea mo e *Jurisdiction*. 'Oku ou 'ohovale au 'i he me'a ko eni pea 'oku ou faka'amu pe ke u fai ha ki'i lave ki he *process* hono fa'u 'o e *Budget*. Ko e fatongia ia 'o e 'u *Ministries* kau *Head of Departments*. Ko nautolu 'oku nau nofo ai ke nau *recommend* mai ki he Pule'anga ko e hā 'a e ngaahi me'a fakatatau ki he taukei 'a e 'ulu 'o e Potungāue 'a e lahi 'o e pa'anga, he ko e *process* ia. Pea 'omai leva ia ki he Kapineti pea toki 'oku 'i ai pe 'a e fatongia ia. Ka ko u fokotu'u atu. Mou fakamolemole 'oku fo'ou 'aupito 'a e me'a ia ko eni. Fo'ou 'aupito, 'aupito ke tau mavahe he te tau fehopokaki 'i he ngaahi fatongia . Ko e fatongia 'o e Pule'anga 'o e *Executive*...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e Tongatapu 3.

Taukave'i 'ikai ko ha me'a fo'ou hono liliu 'a e Patiseti Fakaangaanga

Siaosi Sovaleni: 'Oku ou fakamālō ki he Palēmia. Ko e angamaheni 'oku mea'i lelei pē 'e he Palēmia. Tau omai 'o talanoa ko eni tau pehē atu hiki atu e fo'i 5mano ē, hiki 'aki e fo'i 1 kilu ē. Ko e founga ko eni 'oku 'omai *formally* mo e 'uhinga ko ē 'oku fokotu'u mai ai. 'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou Sea, 'a e liliu 'e he Fale ni, 'a e *draft estimates*Malo Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko u fakamālō pē au ki he Fakafofonga he ‘omai ‘a e ‘uhinga ko ia. Ka ko e kole ‘a e motu’ a ni. Kapau ko e founa eni te tau fononga atu ai ki he kaha’u. Ke ‘osi hono ‘omai ‘e he ngaahi Potungāue ‘enau ngaahi fokotu’utu’u ‘o fakatatau ki he ‘enau ngaahi fiema’u he ko nautolu ‘oku nau nofo ‘i he *field*. Pea ‘osi ko ia pea to e hanga ‘e he fo’i Kōmiti ia ‘e taha ‘o to e fa’u mai ‘ene Patiseti. Ko u kole Sea, mou fakamolemole ... ko u fakamālō...

<004>

Taimi 1425-1430

‘Eiki Palēmia: ...kotoa ho’omou hanga ‘o ‘omai ‘a e fokotu’utu’u ko ena, kā ‘oku ou pehē ko e ngaahi fokotu’utu’u kotoa na’e tonu ke fou mai pē ‘i he fo’i *process* angamaheni ko ē ‘oku tau ngāue ‘aki, ha’u mei he ka u *head of departments* pea ha’u ai...

Tevita Lavemaau: Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘e Palēmia.

Taukave ko e ngāue fakahoko Kōmiti Pa’anga ko e tu’utu’uni Sea Fale Alea

Tevita Lavemaau: Tapu ki he Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia. Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea ko e *due process* pē eni ‘o e Pule’anga Fakatemokālatai. Ko e patiseti ki he fakamole mo e tātaki pa’anga ko e fatongia ia ‘o e Fale Alea ‘o e fonua, fatongia ‘o e Fale ni. Kuo ‘osi fai ‘a e *due process* ko ē mei he tafa’aki ko ē ‘e taha, ko hono ‘omai eni ki he Fale ni ke tau fevahevahe’aki, fetokoni’aki, felingi’aki ko e hā ha palani fakapa’anga ke langa faka’ikonōmika ma’a e fonua. Ko e taumu’a ia ‘Eiki Sea ‘a e kaveinga, pea ko e tala tu’utu’uni ia na’e tuku mai mei he Sea ‘o e Fale, ‘omai ‘a e Līpooti ‘a e Kōmiti ke talanoa’i fakataha mo e patiseti. ‘Oku ‘ikai ko ha fa’u patiseti fo’ou eni fakamolemole atu. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea faka’osi atu ē fakamolemole pē. Kapau ko e halanga hala fononga eni te tau fou ai, mālō pē eni ‘oku 20. ‘E malava he kaha’u ke to e ha’u ha fo’i kōmiti pē ‘o talamai mau to e tātaki atu ‘a e 50 miliona, ko u pehē tau fakamolemole tau nofo ‘i he me’a ko eni na’e ‘osi fai mai fo’i *process* mo e hala fononga na’e fou mai patiseti ko eni ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ke u pehē atu ‘e au ‘oku hala ‘a e me’a ko ena, ko e anga ia ho’omou fakakaukau.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Palēmia.

Taukave ko e ngāue Kōmiti Pa’anga ki he Patiseti ko e fai pē fakatatau ki he Lao

Lord Tu’ilakepa: Ko e fakatonutonu ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Palēmia fakamolemole kapau pē kuo mahino hangē ko ho’o me’a kuo ‘osi seti ‘o fakapapau’i he ‘ū hā ‘a e me’a ‘oku to e ‘omai ai ki Fale ni. Pea hoko atu ā ho’omou ngāue. Kā koe’uhí ko e tu’utu’uni ‘a e lao kuo pau ke ‘omai ki he Fale ni pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e totonu ‘a e mēmipa kotoa ‘a e Fale ni ke nau to e vakai’i pea nau to e lea pē te nau to e siofi ‘a e patiseti kā ‘i ai ha fakalelei. ‘Oku *formal* ‘aupito ‘a e ki’i fokotu’u

na'e 'omai 'e he Kōmiti Pa'anga...pea kapau 'oku ...ko e hā hono 'aonga ke to e lele 'a e Fale Alea mo e fakahela kā mou hoko atu ā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ko e me'a ko eni 'oku mou me'a ki ai Hou'eiki Palēmia...

Taukave Palemia ko e fa'u e patiseti ke fenāpasi mo e palani ngāue

'Eiki Palēmia: Ko e *corporate plan* ko e Potungaue kotoa pē 'oku 'i ai 'enau *corporate plan* pea ko e fa'u 'a e patiseti ke na fenāpasi mo e fo'i tohi ko ia, ko e fo'i fa'ufa'u mai ko eni mou kātaki pē, kia au ia 'oku talu 'eku hū 'o Fale Alea ko 'ene toki pea 'oku 'i ai pē taimi tau hanga 'etautolu 'o siofi ha fo'i vouti pea tau ki'i fakatonutonu atu. Ko e me'a ko ē ki he to e nofo ha fo'i kulupu fo'i sino makehe ke nau to e fa'u mai 'enautolu, ko e fa'u patiseti eni Sea 'oku ou kole atu. Ko e ngāue faka-*executive* eni 'oku 'omai ki heni..

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Palēmia fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei, 'oku 'ikai ko ha fa'u patiseti eni ko e 'omi pē ngaahi fakakaukau 'a e Kōmiti Pa'anga ki he Fale 'Eiki ni. Pea kapau 'oku 'ikai ke ke laumālie lelei pea tuku. Pea ko e *corporate plan* ko eni ko ē 'oku ke me'a ki ai 'oku 'ikai ke fenāpasi ia mo e pa'anga ko eni 'i e patiseti 'oku mau lau.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole faka'osi pē eni.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai 'Eiki Palēmia kae fai ha'aku tu'utu'uni.

'Eiki Palēmia: ...hangē eni ha fale na'a ta u 'osi hanga 'o fa'u 'a e Fale 'o tu'u pea 'oku 'ikai ke fiema'u, ko e me'a ko eni 'oku fai ko eni ke ōmai 'o hae 'a e fu'u tuliki 'e taha 'o e fale kae to e 'omai 'o fa'u fokotu'utu'u fo'ou mai ki'i fo'i ta'efiemālie ke tau sio ki he fōtunga 'o e fale.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisita.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku ou kole pē ke laumālie lelei ke u tokoni ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ki he mafai e Kōmiti he Kupu 184 & 185 he Tohi Tu'utu'uni e Fale

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e me'a ko eni ko ē ko e laumālie ko ē 'o e fengāue'aki ia ko e me'a ia 'oku tonu ke poupou'i. Mahalo ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia Sea ko e founa ko ē 'oku tu'utu'uni mai ko e founa ngāue. 'Oku ou kole pē hou'eiki kapau te u taki ho'omou tokanga ki he'etau Tohi Tu'utu'uni, Tu'utu'uni 184 mo e 185, 'a ia 'oku pehē:

“E malava ki he Fale pē ‘Eiki Sea ke ne ‘oatu ‘a e ‘Esitimetri ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi me’a Fakapa’anga mo e ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga, ke nau vakai’i pea toki lipooti mai ‘a e ola ki he Fale”. ‘A ia ko e fatongia ko e vakai’i ‘a e ‘Esitimetri ‘i he fakapālangi Sea. ‘Oku ‘ikai ke mau fakapapau’i pē ‘oku kau ai e malava ke ui ‘a e Potungāue ‘a e mātu’a Minisitā ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i ia ...

<005>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Polisi : .. ka ko e *process* ia na’e faí, na’e vakai’i fakataha e ‘Esitimetri ia mo e ui ‘e he Potungāue e kau *CEO*. Ko e Tu’utu’uni 185, Sea, (4) ‘oku pehē.

“Ka ‘i ai ha fokotu’u kuo tali ‘e he Kōmiti Kakató, ke tali ha ‘aitemi ‘o ha vouti, kuo pau ke ‘oatu ia ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he ngaahi me’a Faka-pa’angá, ke ne. Ko e fatongia ena, Sea. (A) Fakapapau’i’oku ‘i ai ha pa’anga ki he fakalahi ko iá. (B) Ke fokotu’u mai ‘a e founa ki he ma’u’anga pa’anga ki aí. Ko e fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha pa’anga ki he fakalahi ko iá, pea ke fokotu’u mai ha founa ke ma’ū ai ‘a e pa’angá. ‘A ia ko e fatongia ia ko ē.

Fokotu’u na’a nounou ke alea’i fakataha Patiseti mo e Lipooti Kōmiti Pa’anga

Kapau te tau tali eni, Sea, ‘a e liliu ko ení, ‘oku ‘uhinga ia ‘e to e fakafoki pē ‘a e lipooti ‘a e Kōmiti Pa’angá, ki he Kōmiti Pa’anga ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha pa’anga. ‘A ia ko e liliú ia. Ko e ki’i tu’unga ia, ko ē ‘oku ‘i aí, Sea. Mahalo na’a nounou, Sea, ke fai pē e feme’a’aki he ngaahi voutí, pea toki kolosi ai pē ki he Lipooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’angá, ‘o fakapapau’i pe ‘oku ‘i ai koā ha pa’anga ki ai, Sea. ‘Oku ou tui au ia ko e ngaahi feme’a’aki ko ení, ko e kī ia ki he talanoá pe ‘oku ‘i ai ha pa’anga ki ai eē ‘ikai, Ko e ‘uhingá ki he feinga ko ē ki he ngāue fakatahá, ‘oku lava lelei pē ia, Sea, kae mahalo ko e *separation of power* pē ‘e fai ki ai ha feingá. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Peesi 72 & 73 Fakamatala Patiseti ‘i ai ngaahi ma’u’anga pa’anga ki he fokotu’u Kōmiti Pa’anga

Lord Tu’ilakepa : Sea, ‘oku ou fakamālō atu, ‘Eiki Minisitā Polisi, mo e Tukuhaú, ‘oku me’a mai ki he kupu ko eni. Mo’oni ‘aupito. Kapau te mau ‘oatu, ‘Eiki Sea, ko e peesi 73, 72, ‘oku ‘i ai e ‘ū pa’anga ko ení ‘i ai. Fēfē e pa’anga ko ē ki he Patisetí, ko e 15 miliona, ‘a ia ko e tokoni mei ‘Esia ‘oku lave ai e hala fakakavakava ko eni ‘oku teu ke langá, ko e 20 miliona. Fēfē e tokoni ko ē ‘oku fai pea mei he Pangikē ‘a Māmani? Ke fakalele’aki e fiema’u ‘a e Pule’angá, 15 miliona. Ko e ki’i pa’anga ko ē na’e fokotu’u mai ‘e he me’á, pē ko e fiha, 14 miliona, mahalo pē si’isi’i ai. 15 e, 15 e, ‘oku 30 te’eki ai ke a’u ki ai e siliní ia.

Tevita Lavemaau : 14.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A e fokotu’u ko ē.

Lord Tu’ilakepa : Koi a. Kuo u sa’ia ‘aupito Minisitā ho’o me’a mai

'Eiki Minisitā Polisi : Mahino pē, hangē kiate au ko e 20 miliona 2 kilu 5 mano.

Fokotu'u Kōmiti Pa'anga ke to'o \$ nau fokotu'u mai mei he tokoni \$60 miliona 'a 'Asitelēlia

Lord Tu'ilakepa : Ko ia, faka'ofu'ofa ia Minisitā, 'i ho'o me'a mai e Tohi Tu'utu'uni, ko eni 'oku mau 'oatu 'a e fika, pē ko ha me'a 'e malu ai, pē te mou lava 'o tokoni ma'a e kakai e fonuá, tautautefito ki he ngaahi Potungāue. Na'e 'i ai e Potungāue Polisi, 'i ai e Potungāue 'a e Feitu'u na, mo e ni'ihi, Potungāue Mo'ui. Ko 'enau me'a ange 'o kole ha founa 'e lava 'o to e tokoni kiate kinautolu. Pea ko eni 'oku mau 'oatu. Ko e 72, 73 'oku 'i ai e fakalongolongo ai 'o e tokoni ko ē 'a e *DFAT* ko e 60 miliona. Vahevahe, ka 'oku mou vahevahe fēfē'i. Ko e me'a ia 'oku mau kole atu ai hufanga atu he pa'anga ko ení, hā ha founa te mou lava ai 'o si'i vahe'i e silini ko iá.

Fakamahino ko e silini tokoni fakalalakala mei muli 'osi seti pē ia ki he ngaahi ngāue ke 'ai

'Eiki Palēmia : Sea, fakamolemole pē 'eku toutou tu'u hake. 'Oku ua foki 'a e pa'anga hū mai 'a e Pule'anga ni ki he Patiseti. 'Uluakí, ko e *recurrent*, 'a eni ko ē 'oku angamaheni, toki tānakí. Ko hono uá, 'a e *Development*. 'Oku talanoa mai 'a e Minisitā ko ení he *Development*, kae manatu'i ko e ngaahi fonua ko ē 'oku nau hanga 'o 'omai 'enau tokoní, kuo nau 'osi hanga 'enautolu 'o fokotu'u mai e me'a ko ē ke 'ai ki aí. Pea neongo 'oku 'ikai ke tohí ena, ka kuo 'osi hanga 'enautolu 'o *earmark* e me'a ko iá.

'Oku ou kole atu. 'Oku ou kole atu mu'a, 'oua te tau ala ki he me'a ko iá, he 'oku 'omai pē, kapau ko e *ADB*, 'osi 'omai pē 'e he *ADB* 'a e pa'anga 'o fakatatau ki he *project* 'oku ne fokotu'u mai ke 'aí.

Lord Tu'ivakanō : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Palēmia, ko e tokoni.

Lord Tu'ivakanō : Ki'i tokoni ki he 'Eiki Palēmia, 'oku, tapu pē mo e Feitu'u na, kae 'uma'ā e Kōmiti. Neongo 'oku fokotu'ū mai he *Development*, 'a e ngaahi pa'anga ke fai'aki e ngāué, ka 'oku meimei lahilahi e taimi, 'oku to'o mei he *recurrent* 'o fai'aki e ngāue ko iá, ko e 'uhingá, he 'oku te'eki ai ke 'omai .. pea kuo lahilahi e hoko ko iá, mei he ngaahi *development partners*. Ka 'oku 'i ai leva ha pa'anga, pea kof ē leva e pa'anga ko iá. 'Oku 'i ai ha pa'anga ke tuku tafa'aki, ko e hoko leva 'a e ngaahi me'a ko ení. 'Oku pau ke mou kumi ha pa'anga. He 'oku hokohoko eni e ngaahi me'a 'a e ngaahi *developing partmers*, talamai 'a e pa'anga ke fua'aki ē, pea 'osi angé 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia. Ala leva ki he ...

<006>

Taimi: 1435 - 1440

Lord Tu'ivakanō : *recurrent* 'o fai'aki 'a e me'a ko ia, pea tau toki tali ai pē 'e totongi fakakū 'a e 'u me'a ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki 'oku ou kole atu mu'a ke fai mu'a 'eku tu'utu'uni 'a'aku . Ko ena kuo 'osi fokotu'u pea kuo poupou . Ko e 'uhinga kapau te tau tuku te tau to e lōloa te tau hē ai 'e 'ikai ke tau toe a'u mai kitautolu ia ki hē.

Tevita Lavemaau : Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : Kia au?

Tevita Lavemaau : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Tevita Lavemaau : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia. Sea 'oku ou 'uluaki fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga & Polisi, ko hono 'omi kitautolu ki he tohi fakahinohino. Ke mahino 'aupito ko e fatongia ia 'o e Kōmiti ko eni 'oku 'ikai ko e fa'u 'esitimetri fo'ou hangē ko e tukuaki'i 'oku fai 'e he 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Oku 'osi 'omai pē 'o tu'utu'uni mai. Pea 'oku ou tui ke nga'unu hotau vaka 'Eiki Sea, he kuo pau ke talanoa'i fakataha pē. 'Oku 'ikai ke fiema'u eni ia ke pālōti'i. 'Oku fiema'u ke talanoa'i fakataha ka tau ngā'unu faka-vouti. Kapau 'oku mou laumālie lelei ke u hanga 'o oatu 'a e kakano 'o e Lipooti ko eni, te u fiemālie ke fakakakato ia pea kapau 'e 'i ai mo e fiema'u 'a e konga ko ia ke fakapa'anga, te u fiefia ai pē mo e Komiti ko eni ke fokotu'u atu ha ngaahi founa kie fakapa'anga 'aki ka 'e fakatefito ia ko e hā 'a e me'a 'oku tali 'e he Fale 'eiki. Ka kuo taimi ke tukuange 'a e maea ka tau folau 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ke u ki'i tokoni atu mu'a kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu mo e Sea mo e kau mēmipa. Ko u fie mtokoni atu mu'a ko e fa'u Patiseti, 'oku 'i ai hono fakahinohino 'i he *Public Finance Act*, 'a ia ko e konga 3 ia *part 3*. 'I ai 'oku mahino ai 'oku ne fakamatala mai 'a e ngaahi sitepu kamata pē mei he Minisitā *Finance*. Ko 'etau alu ko ia ki he *procedure* pē ko e ngaahi fa'unga hono fa'u 'a e Patiseti, 'oku 'i ai 'a e fo'i sitepu kongokonga lalahi 'e 10 'oku fou mai ai. Ko e 'uluaki 'oku ne *check* 'a e *macro economics* hono tu'unga ko ia 'oku 'i ai. Hoko hifo ai ki he ngaahi *corporate plan* pea vakai'i ai mo hono ngaahi Patiseti mo hono ngaahi palani ngāue ke sio pē 'oku fēfē 'enau fekaukau'aki. 'Oku hoko hifo ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni eni 'Eiki Minisitā.

Tevita Lavemaau : Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Ko 'eku ki'i tokoni pē 'Eiki Sea ko e mātu'a ko eni kuo fuoloa 'emau lave'i 'a e fa'u 'esitimetri. Fuoloa, pea kuo mau pāhia he fa'u 'esitimetri.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i me'a pē ki lalo 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e ki'i tokoni 'oku 'ikai ke pou pou ia. Me'a mai koe ia Minisitā.

'Eiki Minisita Pa'anga : 'Oku ke 'uhinga mai koe kiate au?

Sea Kōmiti Kakato : Pe'i me'a mai koe.

'Eiki Minisita Pa'anga : 'Ikai ko 'eku 'uhinga ia. 'Oku 'i ai pē hono taimi fa'u patiseti 'a e tangata'eiki mei .. Tukumai ke mau fa'u Patiseti atu mautolu ka ke toki hanga 'o *review* he 'osi 'a e ngāue pē na'e ...

Tevita Lavemaau : Fakatonutonu atu Sea hangē ia ha'ane to e ako'i mautolu.

'Eiki Minisita Pa'anga : ... ko e taimi 'o mautolu ke to e ha'u koe 'o 'oku ke toe ha'u koe 'o 'ai ke mole 'a e taimi 'o e Fale.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki mou fakamolemole.

'Eiki Minisita Pa'anga : Pea ke toki ha'u pē koe 'o *review* 'amui ange .

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole 'Eiki Minisita Pa'anga mou me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisita Pa'anga : Na'e kovi 'a e me'a ko ē ka ko e 'ai eni ke to e kovi mo 'emau me'a.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisita Pa'anga, Mo kātaki 'o me'a hifo. Me'a mai Minisitā. Me'a pē 'oku ou fie fakamahino atu, 'oku mea'i pē ia 'e he Hou'eiki 'a e fa'u Patiseti ka ke me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito 'e Sea, ko 'eku talanoa atu ko 'eku talanoa he *process* ngāue 'oku 'ikai ke u talanoa atu he me'a eni 'oku tau *figure out* pē he 'aho ni. Pē 'oku tau lau tohi ki ai he 'aho ni pea 'ikai fai 'aneafi. 'Uluaki, ko e *Public Finance Act* 'oku ne tu'utu'uni mai ai kuo pau ke fai 'a hono fokotu'utu'u 'o e Patiseti,. Fika 2, 'oku ne talamai ai 'a e ngaahi founa ngāue ke fakahoko'aki, ko e Lao ia. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia pē ko ho taimi 'oku ta'efakahoko pē ko e taimi 'o ha tama kehe, sai. 'Osi ko ia pea u ha'u ki he *procedures*. Ko e *procedure* eni 'oku ou sio hifo ai he founa he na'a ku fou mai ai. 'A ia ko e kongā 'uluaki 'oku talamai, pau ke hanga 'e he Minisitā *Finance* 'o siofi 'a e *macro* tu'unga 'o tautolu 'i hono *prepare* ko ia 'o e Patiseti, ko e fika 2 eni kae 'ai ke tau sio ki he makatu'unga lelei. Te ke toki hifo hifo ai ke ke sio ki he *corporate plan*. Te u 'oatu heni 'a e ki'i fakakaukau ko eni. Ko e Fakafofonga ko ia 'o Tongatapu Fika 5 na'e toutou ha'u ki hoku 'ofisi ke mau *review* 'eku *budget plan*. Ko e hā 'a e 'uhinga ke fakahū 'ene ngaahi fakakaukau 'i loto ai. Kau ai 'a e Fakafofonga Niua. Na'e me'a ange kiate au ...

<008>

Taimi: 1440 – 1445

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: kau ai pē mo e kau Fakafofonga 'e ni'ihi, 'i ai e ni'ihi ia 'oku 'ikai pē fie 'asi ange ia, sio ko e kaunga ia 'etau kau 'i he founa fa'u patiseti. 'Oku 'asi ia heni. Fo'i sitepu 'e 10, tau lava 'o kau ai. Ko e 'uhinga ko ia he ko 'etau a'u mai ki he, ko e ola ē, ke tau to e foki ki he sitepu ua 'o to e fakafoki mai e me'a ko ia ke tau to e foki ke liliu 'a e *budget plan* 'a e 'ū *ministry*, ngalivale mo'oni mo tautolu 'etau founa ngāue.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha founa pehē. Ko e founa noa'ia ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu kātaki Minisitā. Me'a mai ...

Siaosi Sovaleni: Sea, 'ai pē ke tau tauhi 'etau tohi fakahinohino, he na'e 'osi me'a mai 'aki 'e he Minisitā *Revenue*. 'Osi mahino e fatongia. Tau 'unu atu ko e 'uhinga ke tau talanoa'i kapau 'oku fiema'u 'e he 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga ke tau talanoa'i mo 'ave ha ki'i 'uhinga ...

...

Siaosi Sovaleni: Ko 'eku kole ia ki he Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kau ki'i hoko atu mu'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kole atu Sea ke tau pou pou he fokotu'u na'a ku fai atu ke tau hiki nima.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu'a ko u fie 'ai pē au ki he me'a ko e 'uhinga lelei, kātaki fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a ko ē 'oku hoko he 'osi e fa'u 'a e patiseti ko 'e ē pea fakahū mai ki he Fale ni pea 'ave ki he kōmiti, 'uhinga ia ko 'etau fakasiosio fakalelei 'osi pea fakafoki mai. Ko e me'a ko eni 'oku 'omai ko eni ke tau to e fakahū 'a e 20 miliona te u tala atu, 'oku tau foki tautolu ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ke tau to e fou mai ai.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ngalivale.

Fakatonutonu ko e fatongia fakalao fakahoko atu Kōmiti Pa'anga kae 'ikai ko e fiekau

Siaosi Sovaleni: Me'a ki lalo Minisitā, sio ki he fo'i me'a 'uluaki ia 'Eiki Palēmia, ko e fokotu'u atu pē ke mou *replenish* ke nima miliona (5 miliona) e *emergency*, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e fakamole. Ko e fatongia fakalao ia 'a e Minisitā Pa'anga ke ne fakafoki 'o nima miliona. 'Uluaki pē ia. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ki ha me'a kehe. Ko e fatongia fakalao. *Emergency Fund* pau ke nima miliona. Ko e 'uhinga ia e fokotu'u atu 'ai ko ē tolu (3) miliona. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a kehe ia ai. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi tu'unga lelei 'Eiki Palēmia, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko ha'amau fiekau. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki, 'oku mahino pē e me'a 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 3, mahino mo e me'a 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki Minisitā Leipa pea 'i he'eku mahino, ko u fokotu'u atu ke tau pāloti pē te tau tali ē ke tānaki hifo ki he'etau fika pē ko hono ...

Lord Nuku: Sea, ko e kole atu 'Eiki Sea he na'e 'i ai e ngāue na'e tuku hifo pea mei 'olunga mei he Sea ke fai 'aki 'etau founa ngāue. Ko e ngāue ko ē na'e 'omai pea na'e fokotu'u atu ke tipeiti'i ke talanoa'i 'a e Polokalama Patiseti, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u, ko e tohi ko ē Sea ko e ngaahi fokotu'u. Ko hono tali mo hono ta'etali ko e me'a ia 'a e Pule'anga ke hoko atu ki ai. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke ke tali e tu'utu'uni ko ē na'e tuku hifo mei he Sea mei 'olunga kuo ke afe koe mei he tu'utu'uni ngāue ko ē na'e tuku hifo mei 'olunga ke ke muimui ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino ...

Lord Nuku: Ka ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga atu ki ai, kapau leva 'oku 'ikai ke ke tali, ko u kole atu ke tuku mai mu'a ki he Sea 'o e Kōmiti Pa'anga ke ne hanga 'o ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Fakamatala'i 'ene līpooti ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e, kapau te tau tali ē, 'e fakahū kotoa ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki he patiseti.

Sea Kōmiti Kakato: Patiseti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ke lolotonga fou pē koe ia 'i he me'a na'e tu'utu'uni atu 'e he Sea.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea kapau he 'ikai ke tau tali ...

Alea he fiema'u e lao ke a'u 'o 5 miliona 'i he sino'i pa'anga tokoni fakavavevave

Lord Nuku: Te u 'oatu e, 'a e fo'i fakatātā 'e taha, 'a eni ko ē na'e 'oatu, ki he pa'anga 'e nima miliona ko ē ko ē 'oku tohi he lao kuo pau ke hanga 'e he Pule'anga 'o tānaki e silini ko ia ke nima miliona.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, 'oku lolotonga 'i ai pē 'a e me'a ia ko ia ...

Lord Nuku: 'Oku holo mei ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku lolotonga 'i ai pē me'a ia ko ia.

Lord Nuku: Sea tuku ange mai mu'a ke u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me'a ki lalo. Kuo ke me'a mai 'oku 'ikai ke tānaki he 'oku fai ha me'a, ha tu'utu'uni ki he nima miliona, ka 'oku me'a mai 'a e ...

Lord Nuku: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: 'A e *Finance* 'oku lolotonga 'i ai pē 'a e me'a 'oku fakahoko 'aki.

Lord Nuku: Ko ia ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko atu Sea, ko e 'uhinga ia 'a e fokotu'u atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Kole fakakakato mu'a e fiema'u 'a e lao

Lord Nuku: Ko e 'uhinga he ko e fokotu'u atu he koe'uhī ko e taimi ko ē 'oku tō ai ha fakatamaki 'oku tau ala hangatonu pē pea na'e 'osi paasi ia he lao. Ko e Lao ko ē ki he Ngaahi Me'a Fakatupakē 'oku pau ke 'oua 'e to e ma'ulalo he nima miliona. Pea ko e 'uhinga ia 'emau kole atu ko ē mei he Kōmiti Pa'anga, fakakakato mu'a 'a e silini ko ia he 'oku 'i ai hono 'uhinga lelei he ko e me'a eni ko ē na'e hoko ko ē 'i he afā, 'ikai ke ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Lord Nuku: ... a'usia e silini ia, 'a ē ko ē na'e fakataumu'a ki aí. Pea ko e 'uhinga hono kole atú 'Eiki Sea ko e fokotu'u atu mo e kole ki he Pule'angá ke fakakakato mu'a e laó. Kapau 'oku 'ikai ke nau fie fai 'enautolu

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea, toki 'osi pē eni 'eku pehē atu 'oku lolotonga 'i he 5 miliona pē ia. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Sea, 'oku lolotonga 'i ai e fu'u Tohi Tangi ko e ta'ekakato ko eni 'a e fai fatongia.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kātaki 'o kole atu mu'a ki he 'Eiki Nōpele, ki'i tokoni pē.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia te tau ‘alu pē ka te tau a’u ki he tu’unga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni ko ē ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Hou’eiki.

Lord Tu'iha'angana: Ko u tui pē Sea ‘oku ‘aonga pē ke fakapotopoto pē ‘etau feme’a’akí mo e anga e ngaahi me’a na’e tuku hifó. Pea ‘oku ‘osi me’a pē ki ai e Hou’eikí ‘e ni’ihi. He ko e ‘uhingá na’e fokotu’u mai, ko ‘eku manatu atu pē eni ki he ngaahi me’a, ‘anenai ni pē, miniti pē eni ‘e fiha mei he tuku hifo ‘e he Seá. Ko e Minisitā Pa’anga na’e tu’u ‘o kole ke tuku hifo e Tohi Tangí ko eni pea na’e me’a mai e Seá, toki alea’i fakavouti he vouti fekau’aki mo ia. Ka pāloti’i, ko u tui, ko e me’a ko u tui ki he līpooti ko ení, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a, mahalo ‘oku ‘uhinga lelei. Pea ko e me’a ia ‘oku fiema’u ai ke alea’i fakataha mo e ‘u voutí hangē ko ‘etau, pea fenāpasi ia mo ‘etau tu’utu’uní hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Polisí.

Fakatātā pē hangē ko ena ko e 2.5 ko e Potungāue Mo’uí ke fakalahi e, alea’i fakataha mo e me’a pea ‘omai e ‘uhinga ‘a e Kōmiti Pa’angá pea me’a ki ai e Pule’angá, *affordability* pē ‘oku ma’u pē ‘ikai, mahalo ‘e mai ha ‘uhinga. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke tali ia, mālōlō atu e Kōmiti Pa’anga kae fai’aki pē me’a lolotongá. Ka tau nga’unu atu ‘e Sea ko e ‘uhingá ka fakapāloti’i fakalukufua hangē ko ho’o me’á. Ko e pekia fakalukufua ai pē ia ‘a ē ka ko u vakai hifó na ‘oku ‘i ai ha ngaahi fokotu’u mei he Kōmiti ‘oku ‘uhinga lelei pea ala ke, ‘i he me’á.

Fakamanatu mahu’inga ke ‘i ai ha senita ke tokonia ki ai ni’ihi uesia he faito’o konatapu

Siaosi Sovaleni: Ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Nōpele kātaki, kapau ‘e me’a hifo pē ki ai e Nōpele. Ko ia Nōpele, ko e kau atu ia hangē ko ení ko hono fokotu’u ke fakapa’anga e ki’i sēniti ‘a e Potungāue Polisí. Ko e ‘uhingá ke tau’i ko ē ko eni e ‘aisí. Ko e kau ia he ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai hení. Pea ko hono ‘ai ha ‘iuniti ke *rehab* ‘e he Potungāue Mo’uí ko e ‘uhingá kia nautolu ko ē ‘oku ma’u he faito’o konatapu. Ko e fokotu’u ia ‘oku ‘omaí.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia ko u ‘uhinga ‘Eiki Sea.

Siaosi Sovaleni: Kapau ‘oku pehē ...

Lord Tu'iha'angana: ... ka tau, hangē pē ko eni ko e me’a ‘a e Sea e Kōmiti Pa’angá pea na’a nau fakahoko mai ko ia. Ko ‘etau a’u pē ki he fo’i vouti ‘oku ‘i ai ha fokotu’u mai Kōmiti Pa’anga ki ai alea’i fakataha mai e ‘uhingá, mai e ‘uhinga ‘a e Pule’anga, tau tali pē ‘ikai ke tali, hoko atu. Ko e nounou’u ia pea fakatatau ki he’etau tu’utu’uní pea mo e fakapotopoto e me’á.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a ko eni me’a mai ki ai e Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apaí. Nau lave’i lelei pē ko e fokotu’u ‘e he Minisitā Pa’angá ke tuku hifo ki lalo kae malanga fakalukufua mai pea tau toki hoko atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, fakamolemole. To e tuku pē ā ‘eku voutí. Tuku ai pē ā ke tau talanoa’i, ke tau talanoa’i. Pea tau toki hiki ai pē. Mālō Sea.

Tali vouti fika 3-vouti fika 5

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Kuo fakafoki mai he ‘e ‘Eiki Minisitā ‘ene fokotu’ú. Pea te tau hoko atu leva ki he ‘etau ngaahi voutí. Kuo fokotu’u mai e vouti ‘uluakí pea kuo tau tali. Tau hoko atu ki he Fika 3. Fokotu’u mai mo e Fika 3 ke tali. Tau tali? Lava mo e Fika 3. Tau hoko mai ki he Fika 4. Tali mo e Fika 4. Tau hoko atu ki he Fika 5, vouti ‘a e, vouti ki mulí. Minisitā ki Mulí. (Ne ‘i ai e pou pou ki he ngaahi vouti fika 3-5) Tau tali. Tau hoko atu ki he vouti Fika 6.

Tokanga ki he tēpile ‘oku fakamatala’i ai fakamatala pa’anga e ngaahi vouti

Lord Nuku: Sea, ko u kole atu mu’a ‘Eiki Sea, ke ‘uhí ko e ngaahi tēpile ko ē ‘i mu’á, ‘a ē ko ē ‘oku ne hanga ko ē ‘o fakamatala’i e ‘ū voutí. Ke ki’i, he ‘oku ‘i ai e ‘ū me’a ai ko e tēpilé Sea ko ia ‘oku ne hanga ‘o fakapa’anga kotoa e ‘ū vouti ko ē kimuí. ‘Asi ai e fakamatala ki he kau ngāue tu’uma’u, pa’anga hū mai mo e pa’anga hū atu fakalukufua e fonuá ‘Eiki Sea. Ko e tēpile ‘oku ‘i aí.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Minisitā kātaki.

Lord Nuku: ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘eku fakahoko atú ‘Eiki Sea he kuo tau hanga ‘etautolu ‘o paasi e ‘ū voutí, ‘oku te’eki ai ke vakai’i ‘a e ‘uhinga ko ē ‘o e ‘ū me’a ko ení ‘Eiki Sea. ‘A eni ko ē, ko e ‘ū me’a ia ‘oku ne hanga ‘o fakamatala’i ‘a e polokalamá. Kamata ia pea mei he, ‘a ē ko ē ‘oku hanga ‘o fakahingoa mai ‘a e ‘ū voutí.

Pa’anga fakalukufua e Patiseti \$476.8m

‘Oku ‘i ai e vouti, hangē ko ení ko e kamata’anga ko ē ‘o e Tu’utu’uni ko ení ‘Eiki Sea, ‘oku ne talamai, na’a ke me’a mai’aki he ‘aho, ‘oku ai e fika ai ‘oku talamai ‘i he peesi

<001>

Taimi: 1450 - 1455

Lord Nuku: ... ua ‘a ē ko ē ‘oku ne hanga ‘o vahevahe mai ‘a e ngaahi vouti ‘Eiki Sea ‘a ia ‘oku ne hanga ‘omai ko e ‘uluaki ko e Konisitūtone ko e pa’anga ‘e 18 miliona. ‘A ia ko e 18 miliona ko ia Sea ‘oku kau ‘a e ‘Ofisi Palasi, Fale Alea, ‘Atita Seniale pea mo e *Ombudsman*. Pea ‘osi ko iá ‘oku hoko hifo leva ki lalo. Ko e hoko ko e polokalama ngaahi ngāue ki muli ‘oku ‘i ai ‘a e potungāue ai ko e Potungāue ko e *Ministry of Foreign Affair* pea mo e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afiō ‘oku ‘i ai ‘a e 20 miliona ai ‘Eiki Sea. Ko ‘ene lele hifo ko iá ‘Eiki Sea ko hono fakakātoa ‘oku pa’anga ‘e 476,766,600 ko e pa’anga fakalukufua ia ‘Eiki Sea ‘oku talamai ‘e he kupu’i lao ko ē na’a ke lau kuo pau ke fakahū atu mei he pa’anga ‘a e Pule’anga pea ngāue’aki ‘i he ngāue ‘o e ta’u ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune ta’u 2018 ‘a e pa’anga ‘o ‘ikai lahi hake ‘i he pa’anga ‘e 476 miliona. Ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘eku lave ki ai ‘Eiki Sea ko ‘ene ‘alu hifo ko ē ki lalo ‘oku talamai he ‘e kupu ko eni ko e pa’anga ē ‘oku totonu kitu’a ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ki he faikehekehe \$ hā he peesi 2 mo e peesi 7 e ‘Esitimeti

Lord Nuku: Ko ‘ene a’u ko ē ki he peesi fitu ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ai ko e pa’anga ‘e 659

miliona 3 kilu mā taha 400 ‘oku faikehekehe ia pea mo e pa’anga ko ē ‘e 476,766,600 ‘a ē, ko ē ‘oku talamai he kupu’i lao ko ē na’a ke me’a mai ‘aki ko e pa’anga eni ke totongi fakalukufua. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e taimi ia ‘oku hū atu ai ‘a e *in kind* pea me’a.

Lord Nuku: Ko e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga atu ko ē ki ai tēpile ko ē ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tēpile ko ē ‘i mu’a ko e *cash* ia ‘osi tohi’i pē ia ai.

Lord Nuku: ‘Ikai ‘oku māhino pē ki he motu’a ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga e faikeheke ko ē ‘a e pa’anga ko ē ko e taimi ko ē ‘oku tau talanoa ai ki he Patiseti Fakalukufua ‘oku tau talanoa ki he 659 miliona.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘E Sea ke u fakatonutonu atu mu’a ‘a e ...

Lord Nuku: Ko hono ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou talaatu ‘oku ‘uhinga ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā.

Lord Nuku: Kātaki fakamolemole ko e motu’a Fakafofonga pē eni ‘oku ‘ikai ko e Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e ‘oatu pē ki’i fakatonutonu ko e ‘uhinga ‘ena faikehekehe he ko e silini ē ‘e tānaki mei he kakai he‘enau tukuhau. Ko e ngaahi silini ko ē ko e silini ia ‘omai mei muli. ‘Ai atu pē ke tokoni atu he ‘oku, ko e me’a ‘oku fai e faikehekehe pea ko e ki’i me’a pē ‘e taha ‘oku ou fie tokoni atu ki ai, te ke ma’u e *detail* ‘i he ‘ū Patiseti. *Structure* tatau pē ka ke ma’u mei ai ‘a e ‘ū *detail*.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e fo’i faiako ko eni ‘oku hala. Ko e fo’i faiako ko eni ‘oku ne talamai ko e tānaki tukuhau ‘oku 476 miliona. ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

\$300m ko e ivi fakapa’anga e fonua pea 476 m patiseti fakalukufua

Lord Nuku: ‘Oku lave’i pē ia he motu’a ni ko ‘etau Patiseti ko ‘etau ivi fakapa’anga ‘oku 300 tupu miliona pē ia ‘oku tānaki mei he tukuhau. Ko e me’a ko ē na’a ku ‘uhinga atu ki ai he ‘oku fakamatala’i pē ia hē. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e Patiseti ia ai ‘oku ne tānaki hake ‘o tau ‘alu hake ko ē ‘o a’u ki he 476. Ko e pa’anga tokoni ia fakataha ia pea mo e tokoni ko eni ko ē ‘a ē ‘oku ‘asi ko eni

‘i heni ‘a ē ko ē ‘oku talamai ko e *in kind*. Pea ‘oku talamai leva ‘enautolu ‘oku ha’u ‘a e *inkind* ‘oku ‘osi tu’utu’uni mai pē ‘a e ‘ū fonua tokoni ia te ke hangatonu pē ki hē. Ka ko e ‘uhinga ‘eku lave atu ko ē ki ai ke tau lave mu’a ki he tēpile ko u tui ko ‘ene mā’opo’opo pē tēpile ia ‘oku ‘osi fononga e Patiseti Fakalukufua.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Hou'eiki he tēpile.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoko atu he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ke fai ha fēme’a’aki ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe.

Lord Nuku: Kae tali si’i ē he ‘oku ke ‘osi kamata ho’o pālōti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko u ngata au he ono ka ke me’a mai koe.

Tokanga ki he toloi paloti’i Vouti fika 2 – ‘Ofisi Fale Alea

Lord Nuku: Ka ko e me’a ‘e taha ‘oku ou tokanga atu ki ai ‘Eiki Sea koe’uhí ko ‘etau hanga ko ē ‘o paasi kae tuku ‘a e vouti ko ē fika ua. Ko e hā hono ‘uhinga ?

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fika ua ‘oku tuku ia ki, ko e ‘uhinga pē ia ‘a’aku. Me’a mai mai koe ho’o me’a.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ‘a hai ?

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ia ‘a e motu’a ni.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga eni ‘eku talaatu ke ke talamai mu’a ha ‘uhinga lelei ‘oku tau hanga ai ‘o paasi e fika ‘uluaki pea tōloi e fika ua ko e me’a ia ‘oku tau tonu ko ē kiate kitautolu.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

Toloi vouti fika 2 he tu’utu’uni Sea Fale Alea kei fai fealealea’aki mo e Pule’anga

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pē pea mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e fakamanatu pē ko e ‘Eiki Sea...

<002>

Taimi: 1455 – 1500

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... e Fale Alea na'a ne me'a mai he kamata'anga ke toloi e Patiseti ko ia 'a e Fale Alea ki 'amui ange kae maau e fetalanoa'aki, 'ikai ke u fu'u fakapapau'i. Ko e fakamanatu atu pē ia mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Osi mea'i pē ia 'e ia Minisitā.

Lord Nuku: Kātaki 'Eiki Sea na'e 'ikai ke u, nau tōmui mai au ia he fo'i tu'utu'uni ko ena. Nau ma'u mai pē 'e au 'a e tu'utu'uni ko ē ke tau alea'i ko ē 'a e Fakamatala ko ē Kōmiti Pa'anga. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko atú. Kuo ke muimui ki he tu'utu'uni 'e taha kae 'ikai ke ke muimui ki he tu'utu'uni 'e taha.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Lord Nuku: Kae 'uhí ka tau feme'a'aki atu mu'a ki he pa'anga hū maí mo e pa'anga 'oku tānaki mei he kakaí. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele. Me'a mai koe Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Ko u fakamolemole pē ki he Feitu'u na. 'Oku mo'oni pē me'a 'oku fai ki ai e feme'a'akí, ko e kole 'e he Sea pea mo e Fakafofonga Fika 2 'o Ha'apai fakamolemole 'o e Hou'eikí. Ko e kole pē ki ai ko eni 'oku me'a ko ení pē ko e hā koā e me'a 'oku to e toloi aí. Fai mo tau a'u ki ai, fai mo 'omai ki hē koe'uhí ke, koe'uhí ko 'aneafi tu'o fiha hono 'ohake me'a mai e Minisitā Polisi fekau'aki mo e vouti ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele kātaki, mou me'a mai mu'a he me'a ko ē 'oku ou fakahoko atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Ofa mai 'o 'omai ē he ko u tala atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ka tau melino mo tau lele lelei hotau vaká.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku tau melino 'Eiki Sea ke fai mo 'omai mu'a e vouti ko iá tuku e to e feme'a'akí he kuo 'osi mahino kiate au e me'a ko ē 'oku mou feme'a'aki ki aí Hou'eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai..

Lord Tu'ilakepa: Mou 'ofa mai 'omai mu'a e vouti ke tau feme'a'aki ki ai ka tau hoko atu. Mai pē vouti ko iá pea kapau 'e tali ā ia pea, fo'i vouti pē ko ia 'oku ou tokanga ki ai.'Osi pē ko iá pea ko u tui au 'oua to e ala hotau nima mo hoku nima 'oku ki he pepa ko ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tali ā e fokotu'u ko iá ke tali kotoa e vouti ka tau faka'osi ai leva he taimi ni. Mālō ... ha fokotu'u ne 'omai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, mai e vouti ko ē ke tau feme'a'aki ki ai kae toki fai e feme'a'aki ki he, fai mo 'omai he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, mou laumālie lelei mo me'a mai he me'a ko ē 'oku ou fakahoha'a

atu ai ke mou lava ka tau, pea kapau ‘oku ‘ikai pea ke me’a mai koe ki he Sea ko ení ka u lele au ki hē. Ka ko e me’a eni ‘oku ou ‘oatú ke mou me’a mai.

Lord Tu'ilakepa: ‘O kapau ko e fokotu’ú ia Sea, mau pou pou atu. Te’eki ke ‘i ai ha me’a pehē ‘e hoko he Fale ko ení ke fokotu’u mai ‘e ia ke me’a ki hē. Mau pou pou atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Minisitā Polisi.

Lord Nuku: Sea ki’i fakatonutonu atu, ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Minisitā Polisi.

Lord Tu'ilakepa: Kai te ke fokotu’u mai pea pou pou atu pea ke me’a mai ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Kuo ‘osi tuku hifo ‘a e tu’utu’uni ko ē mei ‘olungá Sea. Kuo pau ke tau muimui kitautolu ai, ‘osi tuku hifo pea na’e fai e felotoi ki ai. Ko u tui au ko e ngaahi ‘u me’a ko ení ko e fakalōloa pē ia ka he ‘ikai ke to e lava ia ‘o ue’i. Ko e tu’utu’uni founa ngāue ena na’e tuku hifo mei ‘olungá Sea pea ko e fokotu’u atu ke tau muimui ai ka tau ‘unu kimu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki, tau ki’i *interval* ai.

(Na’e mālōlo heni ‘a e Fale)

<001>

Taimi 1515-1520

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato. (Veivosa Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou’eiki hoko mai ho’omou ngaahi feme’a ‘aki, me’a mai ‘a e Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: ‘Oku ou sio kiate koe ‘oku ke manako ‘iate au, ‘ai hake pē me’a kotoa ‘oku ke ‘omai kiate au ke u kamata. Fakamālō lahi atu ...

<005>

Taimi: 1520-1525

Tokanga ki he hiki 6 miliona he pa’anga hū atu ki he kau ngāue tu’uma’u

Lord Nuku : ... ‘Eiki Sea ko e tēpile ko ē ‘oku ou tokanga ki ai , ‘oku ou tokanga atu ko ē, ‘Eiki Sea, ke fakama’ala’ala mei taumu’á, ‘a eni ko ē ‘oku fekau’aki pea mo e pa’anga hū atu. ‘I he peesi 9, ‘oku ‘i ai e ngaahi hikihiki ai ki he kau ngāue tu’uma’ú. ‘A ia na’e 141 ‘i he kamata

'i he 'Esitimeti kamata ko ē 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga ko ení. Ko e ta'u fakapa'anga ko ē he taimi ni, 'oku 147 miliona, ka ko e 'uhingá koe'uhí, he na'e mahino he Fakamatala Patiseti, hangehangē he'ikai ke to e 'i ai ha ngaahi *post* fo'ou pe ko ha ngaahi lakanga. Ka koe'uhí, ko 'eku sio hifo ko ení ki he hikí. 'A ia ko e me'a 'uluakí ia, 'Eiki Sea. Koe'uhi ke tokoni mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga, ki he anga e 'ū hiki ko ení, he na'e lahi foki 'a e feme'a'aki 'o pehē, 'oku ki'i fehangahangai eni pea mo e Fakamatala Patiseti. Talamai 'e he Fakamatala Patiseti, peesi 9, pa'anga hū atu 'a e Pule'angá, ka ko e kau ngāue tu'uma'ú ia. Ko e ta'u fakapa'anga lolotonga ni, 'a eni, ko e 'Esitimeti kamata, na'e 141 miliona. Ko e 'Esitimeti ko eni ko ē te tau 'alu ki aí, 'oku 147 miliona. Ka koe'uhí 'oku fenāpasi eni pea mo e ngaahi fokotu'u na'e oatu ko ē mei he Kōmiti Pa'angá. Ko e ngaahi lakanga fo'ou ko ení, ko hono ngaahi fakapa'angá, 'e lava ke ne hanga 'o monomono atu 'a e ngaahi tōnounou, 'oku pehē 'i he feme'a'aki ko ēna'e fai 'i he Kōmiti Pa'angá, pea mo e ngaahi va'a ko ē kitu'á, 'Oku fiema'ū ke fakalelei'i. Ka ko e 'uhinga hono 'eké. 'I he hiki ko ē 'a e kau ngāue tu'uma'ú, 'a ia 'oku meimei hiki'aki ia 'i he ta'u ni, 'a e meimei 6 miliona. 'A ia kapau 'e tātānaki pehē'i pē ia, 'Eiki Sea, 'e ala ma'ū pē e me'á. Ka ko 'eku kole atú, 'Eiki Sea. ko e kolé 'a'aku na'a lava 'o tokoni mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga, he ko 'ene fakamatala pa'anga foki eni. Kapau 'e me'a ia, pea ki'i talitali pē mu'a 'eku fakahoha'á, kae 'oua leva ke me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ke u ki'i tokoni atu. 'Ikai ko e 'uhinga pē 'eku fie tokoni atú, ko e 'ū 'esitimeti ko eni, ko hono *detail* 'e 'i he Patiseti. Ko e fakamatala fakalūkufua pē eni ia.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e kole atú, ke tali mu'a e 'Eiki Minisitā ko eni ke a'u mu'a ki he'ene vouti pea u toki fakafehu'i atu. Ko e fakafehu'i fakalūkufua pē eni ia, ko e kole pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tali Pule'anga ki he hiki 6 miliona \$ hū mai ki he kau ngāue tu'uma'ú

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea, tapu pē mo e Feitu'u na, kae 'uma'ā e Hou'eiki Kōmiti Kakatō. Ko 'eku ki;'i tokoni pē 'a'aku ia, Sea. 'Oku mo'oni 'aupito pē 'oku te'eki ai ke me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Pea ko e fehu'i mahu'inga eni ia 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele. Ka ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku ia, Sea. 'Oku mahino pē, ko e 6 miliona eni 'a e kehekehe ko íá, Sea. Na'e toki fakahoko 'e he *PSC* e ngaahi fakalelei 'o ngāue'aki e *PMS, Performance of Management System*, pea kuo 'osi kamata, Sea, 'a e ngāue'aki e *PMS*, 'o fokotu'utu'ū pea mo e *Remuneration*, 'o fokotu'utu'u e kau ngāué ia 'o fakatatau e vāhenga ki he tu'unga. Pea ko e lele ko ē 'a e *PMS*, 'oku ne hanga 'e ia 'o 'omai e ngaahi *grade*, kapau 'e *perform* lelei e toko taha ngāue ko íá, pea 'oku 'i ai e fo'i *grade* ia ko íá, hangē ia ko e *increment*, na'e ngāue'aki he taimi ko ē. 'A ia ko e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ko ia 'a e *PMS*, mo e *PSC*, fakataha mo ení, ko e 'uhinga ia 'a e hiki ko eni e 6 miliona, 'oku fiema'u ko eni ki he kau ngāue faka-Pule'angá pē ia, Sea. Mahalo ko e ki'i tokoni pē ia fekau'aki pea mo e me'a ko eni fekau'aki pea mo e kau ngāue tu'uma'ú, 'Ikai ke pehē ia 'oku to e 'i ai ha ngaahi lakanga fo'ou. 'I ai e taimi e taha kuo to e foki mai e kau *qualify*, pē ko e kakai kuo 'osi 'enua ngaahi akó, mo e ngaahi tu'unga ma'olunga 'oku nau foki maí, pea 'oku nau ōmai ki ha sikeili 'e taha, to e lahi ange 'a e ki'i fakalelei vāhenga, 'a e sēniti 'oku nau ma'ú. 'A ia ko e 'uhinga ko e ki he pehē ia, Sea, ko e fo'i hiki pē fekau'aki mo e tēpile ko eni

‘oku hoha’ a ki ai e ‘Eiki Nōpele, Fakafofonga ‘o ‘Eua. Ka ko eni, ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga eni, pē ‘oku tonu ‘eku fakamatala pē ‘ikai.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Nōpele kuo ke fiamālie?

Fiema’u fakama’ala’ala ki he fefononga’aki mo e fetu’utaki

Lord Nuku : Mālō Sea. Ko e fehu’i ko ē hono 2, ‘Eiki Sea, fekau’aki pea mo e ...

<006>

Taimi: 1525 - 1530

Lord Nuku : .. fefononga’aki mo e fetu’utaki , ’a ia ‘oku mahino pē ia ‘oku ‘i ai ‘a e fetu’utaki ‘ea pea ‘i ai mo e fefononga’aki me’alele. Ko ‘eku kole atu pē ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga, ke ne hanga mu’a ‘o vahevahe’i mai ke fakamahino peesi 2 pē. ‘A e pa’anga ‘e 13 miliona ‘a ia ko e hiki ko eni ..’oku hiki eni meimei 3 kilu. Pea kapau leva ko e me’a ko eni ‘oku fekau’aki mo e me’alele, ‘a ia ‘oku mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga, ‘oku palopalema leva ‘oku lahi ‘a e silini. Ka ko e ‘uhinga hono ‘oatu, ke fakamavahevahe’i ke mahino ‘a e founga fetu’utaki. He koe’uhi ko e taimi ko ia te tau ‘alu ai ki he Vouti, ‘oku ‘asi ia he Vouti – ‘utu me’alele mo e me’alele fo’ou. Ka ko e taimi ko ia te tau ‘alu ai.. ka ko e ‘uhinga hono ‘eke atu ko ē heni, ke ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai heni he ko e fakalukufua eni. Pea ‘oku tu’u leva ‘i lalo he ma’u’anga pa’anga. Ko e *source of fund* ‘oku ha’u mei he Pule’anga Tonga. ‘A ia ‘oku fakalukufua mai pē ko e 314. ‘A ia ‘oku tonu leva ke ki’i fakamavahevahe’i mai ke mahino. ‘A ia ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko ia na’e me’a mai ‘aki ‘e he me’a..ka ‘oku tonu ke to e fakamahino’i ange.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Ke u fehu’i mu’a ki he .. ke toe ki’i kamata mai ange, ‘oku ou toki lava mai eni Sea ka ‘oku pehē mai pē ‘Eiki Minisita Pa’anga, ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo lelei pē ko e fē koā ‘a e peesi ‘oku tau fononga ai.

Lord Nuku : Peesi 9 - fefononga’aki, fetu’utaki – me’alele ‘esitimetri kamata ko e 17/18 ..

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Laine ia hono fiha Fakafofonga ?

Lord Nuku : Sea kole mu’a ki he ‘Eiki Minisitā kuo u ‘osi talaatu ‘a e peesi pea ne me’a ia ki he laine.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘Oku ki’i lahilahi ‘a e lainemo e ngaahi me’a ka ko e ‘ai ke vave.

Lord Nuku : Ko e laine ‘uluaki, na’e ‘uluaki fai ai ‘a e fehu’i fekau’aki mo e ngāue tu’uma’u, ka na’e ‘osi tali mai ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Koe’uhi na’e ‘eke ko ē ..’oku hiki’aki ‘a e miliona, 6 miliona, fekau’aki pea mo e kau ngāue. Koe’uhi ko e me’a ko ia ‘oku fakahoko mai ‘e fai ‘a e hiki vāhenga heni he ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga fakaako mo e ‘ū me’a ko ia Sea. ‘Oku ou pou pou’i pē ia ‘e au kapau ko e ‘uhinga ia.

Ko e ‘uhinga ia hono ‘eke laine hono 3 ‘Eiki Minisitā Fefononga’aki, ’oku ua hono founga. ‘A ia

ko e *communication* 'i he tekinolosia pea mo e fefononga'aki 'a ia 'oku mahino leva kiate au 'oku kau heni 'a e 'utu mo e me'alele. Pea u 'oatu ko ia 'a e fakatātā ko e ki ai, kapau te tau 'alu ki he vouti. 'Oku 'i ai 'a e vouti ai 'oku tu'u ai 'i he *source* ko ia 'o e pa'anga ki tu'a, ko e 'utu me'alele mo e fakatau me'alele fo'ou. Meimei mahalo ko e peseti mahalo 'oku 'ova he peseti 'e 50 'o e vouti ko eni 'oku 'i ai 'a e me'alele fo'ou ai Sea. Na'e 'i ai 'a e me'alele fo'ou 'oku tohi pē ai pa'anga 'e 100, ka ko 'eku lave'i ko e me'alele ia 'oku pa'anga ia 'e 8 mano. Ko e fē 'a e taimi ko ia 'e fakapa'anga ai. Ka ko 'eku fehu'i atu koe'uhi kapau 'e 'ikai ke lava 'e he 'Eiki Minisitā ke ne hanga 'o ki'i veteveteki mai 'a e tēpile. Ka tau toki hokohoko atu.

Tokanga ki he totongi 'inasi mo e ngaahi me'a'ofa he patiseti

Ko e laine mahalo 'oku 30 'a e laine ko ia ' na'e 'omai. Ko e 'osi 'a e me'a ko ia 'Eiki Sea 'oku toe hoko hifo kau ki he totongi 'inasi, ngaahi pa'anga me'a'ofa. 'Oku 'alu hifo ai ko e me'a mahu'inga taha, ko e ki he motu'a ni ia ko e *private* sekitoa, 'oku hala ia pea mo e silini. He ko e me'a foki ia na'a mau kole atu ai ke fakamatala'i fakalelei mai 'i he Fakamatala Patiseti, he ko 'etau a'u mai ko ia ki heni, tau talanoa fika, 'e mo'ui 'a e *private sector* mei fē? Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia ke hanga 'e he Pule'anga 'o fakalukufua ke foaki kia nautolu. Ko e me'a ia ko ē 'oku fakahoko mai 'Eiki Sea 'oku ai 'a e pa'anga na'e 'ave he ta'u kuo 'osi ke vilohi ia ke ngāue'aki mai he ta'u ni, 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ka ko e kole pē ki ai ke ne hanga 'o veteveteki mai 'a e 'ū me'a ko eni, he ko 'etau talanoa 'oku tau talanoa 'i he 5 miliona ki he 6 miliona, na'e foaki 'e he Fale. Ki he Minisitā Ngoue ke fai'aki hono tokoni'i e kau ngoue mo e toutai. Ka ko 'ene hala ko eni 'e fēfē leva eni 'o fekau'aki mo e tufa pa'anga ko ia 'oku fai ko eni ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Leipa mo e *Commerce* ...

<008>

Taimi: 1530 - 1535

Lord Nuku: ki he langa fale ko eni ko ē, fale lālanga mo e 'ū me'a ko ia, ko e 'ū sekitoa taautaha ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga kuo ke mea'i e me'a 'oku me'a ki ai e ...

Lord Nuku: 'Uhī kapau te ne to e fakama'ala'ala mai ka tau toki hoko atu, vave 'aupito pē ia. Ko 'ene tuai mai pē 'a'ana ia tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 9 Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki'i tokoni atu Sea kātaki. Ko e Fefononga'aki mo e Fetu'utaki te mou me'a hifo pē 'oku 'i ai e 12 mo e X 'e 2, taimi ko ē te mou 'alu ai ki he vouti fakatautaha 'oku fakafikefika pē 'a e ngaahi fakamole. 'Oku ai e 10, 11, 12, pea ko e 12 'oku 'asi ai e ngaahi me'a ko eni ko e Fefolau'aki Fakalotofonua, Fefolau'aki Fakatu'apule'anga, Totongi Fetu'utaki Telefoni, Ko e 'Initāneti, mo e 'Imeili, ko e Fanongonongo he letiō, 'ū me'a ko ia ko e 'uhinga ia 'o e Fefononga'aki mo e Fetu'utaki. Ko e me'a ko ia ki he me'alele te mou me'a hifo pē 'oku 'i ai e, 'a e me'a hena ko e 120, Ko e ngaahi koloa. Kau ai 'a e fakatau 'o e me'alele pea mo e 'ū, mo ha fakatau ha ngaahi koloa 'oku makehe hangē ko e komipiuta mo e 'ū me'a ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Tokanga ki he palopalema Pule’anga he fakamole he ‘utu me’alele kae kei hoko atu pe

Lord Nuku: Ko e, na’e ‘uhinga hono ‘ohake ko eni he na’e fakahoko mai ‘i he Fakamatala Patiseti ‘oku palopalema fakapa’anga e Pule’anga ‘i he fakamole ko eni. ‘A eni ko ē ‘o e me’alele. Kapau ‘oku fakamole e me’alele fēfē hono ‘utu? Ka ko e ‘uhinga ko ‘ene kei hokohoko na’e talamai ‘oku palopalema ka ‘oku hangē ko e, ‘oku mahino pē kiate au ia ‘a e me’a ko ē na’e me’a mai ‘aki ko ē he me’a ko hono *detail* ‘oku tu’u he 12 ko ē mo e *X* ‘e tolu pē ko e ua ‘i he vouti. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ko e talamai ‘oku palopalema kae hokohoko atu pē. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga Sea koe’uhī ko e Fakamatala Patiseti ‘oku kovi ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E ‘Eiki Sea, fakamolemole pē Sea ko e ki’i tōmui mai na’e fai pē e feme’a’aki mo e Sea Fale Alea. Ko e kongā ko eni ... ‘oku mo’oni pē me’a na’e me’a ki ai, tokoni atu ai e Minisitā ki he *MEIDEFCC*, ko e Fefononga’aki ko e me’a ia ‘oku felāve’i mo e, pea mo e ‘utu mo e me’a ko ia. Ko e ngaahi koloa ena ‘oku ‘i he, ‘i he *asset*, ki lalo hifo. Ka ko e lahi taha pē ko e kongā ia ko ē ko e me’a ko eni ki he *recovery* ke teuteu ko ē ‘a e ngaahi langa ko ē ki he *recovery*. ‘Oku ‘ikai ke ne, ‘ikai ke ‘i ai ha, ha to e me’alele fo’ou ia ‘e ‘ai ‘i he vouti ko ē tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi, ha ngaahi me’angāue ia ‘a e ngaahi *project* ‘oku hoko. ‘Oku kau mai ai ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ka ko e ‘ai ko eni, na’e ‘i ai foki ‘a e vouti mavahe ia na’e tuku ‘i Fale Pa’anga ko e nima kilu ke ne tokanga’i ‘a e me’a ko ia. Ke ai ha me’alele fo’ou ke toki kole mai mei he ngaahi Potungāue pea toki *veto* ia ‘e he tamaiki pē ko, fakatatau ki he ngaahi *requirement* pea toki to’o ai ‘a e ‘ū me’alele fo’ou ko ia. Ka ko e mahalo pē ko e me’a pē na’a ku fanongo ‘o, taimi ko ē na’e, na’a ke fakamalanga ai ‘anenai he tēpile atu ko ē kimu’a pea mahalo ko e me’a pē ko e ki’i fakamanatu pē ki ho’omou, mea’i ko e fo’i taimi foki ko ē te tau *approve* ai ‘a e patiseti ko ‘etau *approve* pē fo’i *cash* he ko e *money* pē hono fakalea ko ē he *Appropriation Act*. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku kehekehe ai ko ē ‘a e a’u ko ē ki he fo’i lisi mai ko eni kimui ni ‘oku ‘alu ai ko ē ‘o, 659 ko e taimi ia ‘oku tānaki ai ko ia ‘a e *cash* pea mo e *in-kind*. *In-kind* foki ia tau hanga pē ‘o fakafuofua tuku ki ai ‘a e fo’i fika ko ia ‘ohovale pē kuo a’u mai pea, ka ko e *cash* mo e taimi ‘oku ma’u ai ‘a e *cash* ko e fo’i *cash* ia. Pea ko e fo’i me’a ia ‘oku tau hanga ‘o *approve* ‘i he patiseti.

Ko e, tokoni ‘aupito ‘a e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā *MEIDECC* pau te te, pau te sio pē he fo’i *classification* 12, 10, 11, 12, 13 ko ‘ete ‘alu pē ‘o tānaki kotoa e fanga ki’i me’a ko ia ‘a e fo’i me’a ko ia he ngaahi fo’i vouti taautaha kuo ‘alu ‘o ma’u e fo’i fika ko eni ‘i he tēpile ...

<009>

Taimi: 1535 – 1540

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ka ‘oku, tau hanga ko ē ‘o, kapau na’a tau lele pē tautolu fakafo’i vouti ‘e faingofua ange ia. Koe’uhī ko ‘etau sio pea tau sio he fo’i Potungāue ko iá, ko e hā ‘ene *capital* ko e hā ‘ene *asset*. Ko e taimi ko ē ‘oku tau talanoa ai e fo’i *scheddule* ko eni, ta’e te tau sio ki hē ‘oku ki’i mole ai ‘etau taimi ‘Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i fehu'i mu'a ki he Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E 'uluaki pē ia Sea. 'Uluaki pē ia 'e ta'emahino pē ia ki he tokotaha ko ení.

Lord Nuku: Tali si'i mu'a ka koe'uhí kau fehu'i atú. Kapau te tau sio ki he peesi 113, ki he Potungāue ko ia ki Mulí. 'Oku 'i ai e me'alele fo'ou ai ko e pa'anga 'e 100.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e me'a ia na'a ku toki fakamatala atú.

Lord Nuku: 'Ikai ko ia 'oku mahino kiate au.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko hono 'uhinga ia 'oku 'ikai ha, 'oku 'ikai ke 'i ai ha,

Lord Nuku: 'Oku mahino ia kiate au Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko e hā e me'a 'oku ke to e fehu'i aí.

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i atú ko e ta'emahino ko ē ho'o hanga ko ē 'o fakamatala mai ko ē 'i hē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e talamai ko e

Lord Nuku: Ko e fakamatala mai 'i he peesi ko ē kimu'á 'a e lahi ko ē 'o e hikí. Pea talamai leva ia 'i he 'alu ko ē fakafo'i voutí, ko e me'alele fo'ou pa'anga 'e 100.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uhinga ia 'a e me'a ko eni na'a ku fakahoko atú.

Lord Nuku: 'Ikai 'oku mahino ia kiate au Sea, ..

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko e ...

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i ki aí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'ai pē ke fakamo'ui ko e me'a ia 'oku ui ko e fakamo'ui vouti.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā kātaki 'o me'a ki lalo Minisitā kae tuku ke ongo lelei mai ki he motu'a ni e me'a 'a e Hou'eikí ka ke toki me'a mai.

Lord Nuku: Ko ia 'Eiki Sea. Ko e vouti ko ení, ko e me'alelé ē pa'anga 'e 100, 'oku 'i ai hono 'utu, pa'anga 'e 5000. 'Oku 'i ai hono tauhi pa'anga 'e 1 mano. Pea ko e anga ko ē 'a e fakafuofua ko ē ki aí ki he ngaahi kavenga 'oku kei toé.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē fakamolemole.

Lord Nuku: Ngaahi kavenga ko eni ko ē 'oku fua ko ē he me'a ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: ‘Oku mo’oni ‘aupito ‘a e Hou’eiki ia Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’alele ia ‘e pa’anga ‘e 100. Ko ‘ene fa’a, fa’a ngāue’aki pē ‘oku toki lave’i pē ‘e he motu’a ni ia fa’a ngāue’aki pē ia ‘e he ngaahi Potungāue hangē pē hano fakamo’ui ha ki’i vouti ke tu’u pē ai e me’alelé kae toki kole fakalelei ‘i he Patiseti hokó. Ko e ‘utu ia ko eni e 5000 mo e me’á ki he ‘ū me’alele ia ko eni ko ē ‘oku ‘osi ‘i ai he taimi ní. Ka ko u ki’i tokoni pē ‘a’aku Sea ‘i he *issue* ko ení. Mahalo ‘e mahu’inga mālie ange he ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha me’alele ia ‘e ‘ai noa’ia. ‘UHINGA hono ‘ai e me’alelé ke fai’aki e ngāue, ‘oku’i ai e ngaahi tefito’i ngāue mo e palani ‘a e Potungāue ‘oku ‘uhinga ai hono ‘ai ‘o e ngaahi me’alelé. Ko e taimi ‘e ni’ihi ko hono ‘ái ke fetongi’aki e me’alele kuo ‘osi motu’a pea fu’u fakamole ‘aupito hono toutou ngaahí. Kae tokoni ke tau ‘alu ki he vouti fakatautahá, pea ko e taimi ko ē ‘e, kapau ‘oku ‘asi ai ha me’alele, pea ‘eke mai ki he kau Minisitā ko ē ‘oku nau fokotu’u e, ‘oku nau fokotu’u he’enu vouti ke fakamatala’i e ‘uhinga hono ‘ái he ‘e tali ai ‘a e ‘ū fehu’i. Mālō ‘aupito.

Lord Tu’iha’angana: Sea ko u ki’i fehu’i.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: ‘Io, Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e me’á. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē mahino kiate au e me’a ko ena ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá, 5 kilu ko eni ki he me’alelé. Ko e ta’u fakapa’anga lolotonga hē. Ko ia, ‘a eni ko ē ‘ai ai e me’alele ko ení. ‘Oku kau ai e ‘ū me’alele ko eni ‘e 4 ko eni ‘a e Fale Alea ē.

'Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘etau, ‘io ‘e ‘Eiki Nōpele. Ko e tali ki aí, ko ia. Ko e me’alele...

Lord Tu’iha’angana: Ko u fokotu’u atu ke kamata’aki e Fale Alea, ta’ofi ko eni ko ē ‘etau fakatau me’alelé, he ko ia. Tuku kehe pē Sea e Kōmiti Kakato mai ha’ane me’alele fo’ou.

'Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea, ko e me’alele, ko e me’alele ‘a e Feitu’u na ‘e, ‘a e Fale Alea ne ngāue’aki e 5 kilu. 3 kilu ai na’e fai’aki e me’a ‘a e Hou’eiki ka ko e...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea ki’i fehu’i vave pē Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 3.

Kole fakama’ala’ala ki he holo 5 miliona patiseti ki he tokanga’i ngaahi koloa

Siaosi Sovaleni: Tapu ki he Feitu’u na Sea pea tapu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. ‘E ‘Eiki Minisitā ko e ki’i fehu’i vave pē ia ‘i he talanoa fakalukufua. ‘I he mahu’inga ko eni hono tokanga’i ‘etau ngaahi koloá pē ko e *maintenance*. Hangē pē ‘oku ke mea’i he peesi 10, *under* ko ia he *maintenance*. Na’e 28 miliona ‘a e ta’u ni. Pea ko e *out turn*, ‘oku ofiofi atu pē ai 27 miliona. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ‘oku lahi hono ngāue’aki ke tokanga’i ‘etau ngaahi koloa pē ko ‘etau ‘ofisi pē

ko e me'alele. Ka 'oku fokotu'u mai ia he ta'u fakapa'anga hokó ke holo'aki ia 'a e 5 miliona 'o 23 miliona pē. 'A ia ko e 'uhingá ia 'oku tuku leva 'etau ngafa ke tau hanga 'o *maintain* pē tau tokanga'i 'etau ngaahi koloá, pē ko e fakatau atu ha ngaahi koloa kae ki'i hao ha'atau sēniti *maintenance*. Ko e fo'i 5 miliona eni 'oku kehekehe'akí 'Eiki Minisitā. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē ia Minisitā. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Sea. Ka u ki'i ...

<001>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... tali e fehu'i ko ia 'oku fai mai 'e he Fakafofonga fika tolu 'o Tongatapu ni 'oku mo'oni 'oku ki'i hoha'a he 'oku to e holo hifo. Ka ko e 'uhinga ko e lahi taha pē foki e *maintenance* ko e vouti e 'Eiki Minisitā Ako ki he'ene ngaahi fale ako mo e me'a ko ia. Ka 'oku ki'i hū mai ko eni e *recovery* pea 'e me'a 'oku lava 'o to'o atu ai e *maintenance* ia ko iá 'i he konga ko ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea fokotu'u atu.

Tēvita Lavemaau: Sea kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mou ki'i kātaki 'o ki'i me'a hifo kuo mou toko 10 e me'a hake kae me'a mai 'a 'Eua he 'oku si'i faka'ofa.

Tēvita Lavemaau: 'Ofa atu. Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea 'ikai ke u 'amanaki au te tau to e ō ki he fakaikiiki ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he hiki 17 miliona vahe'i ki he vahenga 'asi he Patiseti

Tēvita Lavemaau: Ka ko e 'uhinga pē 'oku fai e hoha'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua ka na'e felāve'i tonu pē eni ia mo e fehu'i na'e fai 'anenai pongipongi ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga felāve'i mo e vāhenga. 'A ia ko e fika ko ē 'oku 'omai ko eni he peesi hiva laine 'uluaki pē ko e 'esitimetri ko ē ki he 17/18 na'e 141 miliona. Pea ko e *revised* ko ē 'esitimetri ko iá fakafuofua ko ē ki he 'aho 30 'o Sune 130 miliona. 'Esitimetri ko ē 'oku 'omai ki he 18/19 147. Ko e fo'i faikehekehe ko ē 'o e *revised* ko ē ki Sune ko e fo'i 17 miliona ia Sea. Ko e fu'u pa'anga lahi faufaua 'aupito 'eni ia. Fu'u 17 miliona ko e me'a ia na'e fie'ilo ai e motu'a ko eni ko e fiha he pa'anga ko eni ko e 'ū lakanga 'oku kei 'atā ke toki tu'uaki atu pea toki fakangāue'i. Taimi tatau pē Sea na'e 'i ai 'a e hoha'a ko e 'uhinga ko e taula ko ē na'e fokotu'u mai he Potungāue Pa'anga ke fakatupunga ai e ma'uma'uluta hono tokanga'i e me'a fakapa'anga e fonua. Na'a nau fokotu'u mai pēseti 'e 53 ki he vāhenga mo e kau ngāue. Fu'u 17 miliona ko eni 'Eiki Sea ko u tui au mahalo kuo tau 'eva

atu tautolu he 50 tupu lahi ‘aupito. Ka ‘oku māhino ia heni ‘Eiki Sea lahi e ngaahi lakanga ia heni ko e ngaahi lakanga ‘oku ‘atā te’eki ke fakafonu. Nau ‘eke ‘anenai ko u faka’amu pē ke fakamāhino’i mai he ‘e ‘Eiki Minisitā ‘a e nō ko ia ko e fiha e pa’anga ki ai?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tali Pule’anga ki he faikehekehe 17 miliona he vahenga mei he 17/18

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e me’a ‘oku fehu’i ki ai ‘a e Fakafofonga mei fika 11 ko e ‘a ia ‘oku ha’u fakamamafa mai he *vacancies*. ‘Io ‘oku mo’oni ‘oku ‘i ai ‘a e *vacancies* pango pē ‘ikai ke u lava ‘oatu ‘a e mata’i fika ‘o e *vacancies* hono lahi pea mo hono *amount* ka ‘oku ‘i ai pē *vacancies*. Ka ko e fakamatala kuo ma’u he motu’a ni ‘oku lolotonga lele pē hono *recruit* ‘a e ngaahi *vacancies* ko ia. Pea fakataha pea mo e kau *returning scholars* ‘e foki mai ai ‘i he, mo e me’a ko eni, ‘o *review* ko ia ‘o e vāhenga *PMS* ‘oku ‘i ai ‘a e hiki ko ē ki ‘olunga ‘oku ‘i ai pē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tokanga ke ‘omai e fika ki he lahi lakanga mo e kau ngaue ke fakangaue’i

Tēvita Lavemaau: Sea ... tapu pea mo e Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Sea. Kau eni he tali faka’ofa’ofa mo’oni ‘oku ‘omai he ‘e he ‘Eiki Minisitā. Fa’u e ‘Esitimetri ko eni ‘ikai ke nau ‘ilo nautolu ia ko e hā e pa’anga, ko e kakai ‘oku ‘ai ke fakangāue’i, ko e toko fiha e kakai ko e fiha e pa’anga ki ai. Sea ‘oku ne talamai ai ko ē ‘a e matavaivai ko ē ‘a e ngaahi makatu’unga ko ē na’e fatu’aki ‘a e Patiseti. Ko loto ke ‘omai ha ki’i tali fakafiemālie pē ... ka u ‘oatu pe ‘e au Sea ko e ‘uhinga ko e ‘ai pē ma’u e motu’a ni ki he ngaahi fika ko eni. He na’a ku kau he fa’u e Patiseti kuo sītu’a pea ko e motu’a ni kuo ofi pē he 10 ‘a e Patiseti ‘a e Pule’anga he’eku fatu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea.

Tēvita Lavemaau: Pea ko e fakamatala ia ko eni Sea kuo pau ke ne ‘ilo e fika...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko u kole atu pē ke fakalau mai mu’a mata’i fika ko ē ‘o e patiseti ‘o e ta’u kuo’osi.

Fakafuofua ki he 12 miliona mahu’inga ngaahi lakanga ‘atā ke fakangaue’i

Tēvita Lavemaau: Kuo pau ke te ‘ilo ‘e kita. Ko e fika ko ē fakafuofua ki he ngaahi *vacant post* ‘Eiki Sea. ‘Oku fakafuofua ‘a e mahu’inga fakapa’anga ‘ikai ke to e fu’u mama’o mei he 12 miliona, 12 miliona. ‘A ia ko e ngaahi ‘u lakanga ia ‘oku kei ‘atā pea ‘oku ‘osi fakapa’anga ia he ‘Esitimetri ko eni. ‘UHINGA ia ‘oku 17 miliona ai. ‘Osi fakahū e pa’anga ki ai. ‘E toki hoko atu pē ‘a e *PSC* ia mo e ngaahi potungāue hono vakai’i ke fakafonu. Ka ko u manavasi’i na’e fai e *strike* na’e toko 3500 ‘a e kau ngāue ‘aho ni toko 5000. Faifai ‘etau hanga ‘o *recruit* e kau ngāue pea tau ‘eva atu tautolu he sai ‘aupito he 6000 ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

Taimi: 1545 – 1550

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā MEIDECC.

Tali Pule'anga ki he hiki 6 miliona he kau ngāue tu'uma'u ko e ngaue'aki PMS

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō 'aupito Sea. Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki. Ke mou fakatokanga'i hifo pē 'i he fika ko iá, 'a e ngāue tu'uma'ú. 'Oku 147 miliona 'a e 'Esitimetri ko eni fakafuofua tatau pē he ongo ta'u hoko maí. Ko e fakamatala ko ē na'e me'a atu'aki 'e he Minisitā Mo'ui 'anenaí Sea, ko e kongā lahi 'ene fo'i hiki lahi ko ia mei he 141 ki he 147. Ko e kongā ia ai 'oku, ko e kongā lahi ia ai ko e PMS. 'Osi ange ko ē hono fakamā'opo'opo mo fokotu'utu'u e kau staff ki he'enau ngaahi post fo'ou, 'o fakatatau ki he founga fo'ou ko eni 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá he taimi ní. Lolotonga ko ia 'oku kei 'ilo pē ai 'a e kongā 'o e vacancies. Ko e tamaiki ko eni 'oku, vacancy ko ē 'oku 'i aí, ko e kongā ai 'e tu'uaki kitu'a. Ko e kongā ai ko e returning scholars, 'a ia 'oku lolotonga 'alu e tamaiki pea mei he 'ū Potungāue 'o ako, te nau foki mai 'i he ta'u fo'ou ki ai, 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou ki ai. Ka ko e palani ko ē, Corporate Plan ko ē 'a e ngaahi Potungāue, kātoa e ngaahi tāketi mo e ngaahi ngāue ko ē 'oku faka, 'oku 'asi ko ē 'oku fakahoko aí, 'oku fakatu'otu'a ia ki hono, ke fakahoko'aki 'a e ngaahi taukei 'a e tamaiki ko eni lolotonga, kau ngāue lolotonga he taimi ní fakataha mo kinautolu 'oku foki mai lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga ko ia. Ka ko u tui au Sea ko e mahalo ko e poini hení, ko e ta'u ni, ko eni ko e PMS eni kuo 'osi. Mahalo ko e kamata eni ke mā'opo'opo lelei ko ē 'a e fa'unga, 'ikai ke tau to e fu'u 'amanaki tautolu 'e fu'u hiki 'i he ta'u fo'ou 'o hangē ko e fo'i hiki ko ia mei he ta'u kuo'osi ki he ta'u ní. He ko e fo'i exercise pē ko e fo'i ngāue fakamā'opo'opo ko eni e kau ngāue fakapule'anga, Na'e ngāue'i mai ia he ngaahi ta'u lahi he ngaahi Pule'angá kimu'a pea ko e taimi ni kuo tu'u lelei. Ko u tui ko e kamata eni ke mā'opo'opo e kau ngāue. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Hou'eiki, ngali kuo mou laumālie ki he'etau.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki, ki'i fehu'i vave pē kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fika 3.

Tokanga ki he 0 e patiseti vahe'i ki he sekitoa taautaha he 18/19

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea hufanga pē fakatapu kuo 'osi aofakí. 'I he peesi 10 ai pē, ko e 'eke fakama'ala'ala pē eni ia 'ikai ke 'eke'i 'a e fika. 'I he 2017 na'e 5 miliona 'a e tokoni ki he fakalakalaka e ngaahi sekitoa taautahá kae noa 'a e ta'u ni. 'Oku 'ave pa'anga ki ha feitu'u kehe 'o fai mei ai e ngāue pē 'oku, ko e 'eke pē ia 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he to'o ko ē fo'i 5 miliona 'oku lele he ta'u ní ia ki he ta'u hokó 'oku noa ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘e Fika 3. Me’a mai Minisitā. 22 x fakaloma ‘e 2. Ko ia ‘e Fika 3 ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e natula ‘o e fo’i *account* ko eni ‘oku ngāue’aki ‘a e *revolving fund* ē. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ai ‘i he Patisetí ‘i he ngāue’aki ko eni ki he tu’u ko ia ‘i he ta’u fo’ou.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki pē ko e ki’i fakahoha’a pē ke ki’i hoko atu pē Sea. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko e manatu’i kapau ko e *revolving fund* ‘i he ta’u ní, ko ē ‘oku ‘asi pē ia 5 miliona. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha *revolving fund* pē ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ha Fakafofonga ‘oku ne fiema’u ha me’a ke me’a ki ai kae ki’i vakai e Minisitā Pa’anga ki he fehu’i, tali e fehu’i ko eni.

Fakama’ala’ala ‘Eua 11 ki he natula ‘o e sino’i pa’anga *revolving fund*

Tevita Lavemaau: Sea ko u fie tokoni ange pe he *revolving fund*. Felāve’i hangatonu eni ia pea mo e,

Sea Kōmiti Kakato: Pē me’a mai a ‘Eua.

Tevita Lavemaau: .. mo e ‘Esitimetí. ‘Eiki Sea ko e natula ko ē ‘o e ‘akauni ko eni ko e ‘akauni lalo laine. ‘A ia ko e silini ko ē ‘oku hū ko ē ki ai ‘oku fehū’aki pē ‘iate ia pē ‘oku ‘ikai ke to e fou mai ki he Fale ni. Ko e taha ‘o e ngaahi kaveinga ko ē ki he fakalelei’i e founa faka-pule’i pea mo tokanga’i e me’a fakapa’anga ko ē ‘a e fonua, ko e feinga ke tuku hake kotoa e ‘ū ‘akauni ko eni ‘oku lalo lainé ke kau he Patisetí ko e ‘uhingá ke alea’i pea tali he Patisetí pea toki fou hake ki he fakamolé. Tuku kehe ‘i ha ngaahi ‘uhinga ‘oku vivili ange pea ‘oku ngāue’aki leva e ‘akauni ko eni. Fakatātā. Hangē ko e matangi ko ia ko *Gita*. Ko e silini ko ē na’e ma’u mai mei ai na’e ‘ikai ke ‘i ai ha palani pehē ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘ave leva ‘o fakahū he ‘akauni ko eni ke faingofua hono fakamoleki atu pē kae toki lipooti mai ki he Fale. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

<001>

Taimi 1550 - 1555

Sea Kōmiti Kakato: ... ‘Eua 11, me’a mai ‘a e Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu pē mu’a ke tau ‘alu ā ki he *detailer*, he ko e me’a ia ko eni ko e *high level* ia ki he tu’unga ‘o e Minisitā Pa’anga, ko e *detailer* ko ē fehu’i kotoa pē ‘e ma’u ia ‘i he ‘ū vouti, ko e hā hono kovi ke tau fei mo ‘alu ki ai kuo tau ‘osi fakapaasi ‘a e 6, kā ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ‘i ai ha’anau fehu’i ‘i he *detail level* ko ia pea fehu’i hake ke tokonia ‘a e vouti ko ia. Ko e anga pē ‘a e ki’i fokotu’u atu ke tau...mālō.

Siaosi Sovaleni: Poupou atu ke tuku atu pē ai ke toki ‘ai ai ‘i he Potungāue ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou ‘a e fokotu’u ko eni. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e kakato eni ‘a e fakamatala fakamolemole. Ko e me’a eni felāve’i pea mo e pa’anga ko ē ‘oku ‘ave ko ē ki he *Tonga Development Bank* ē. ‘Oku ‘i ai ‘etau 13 ki he 14 ‘oku ‘i ai, kapau leva ‘e tānaki ‘aki ‘a e 4 mo e 5 mo e 6 ‘e meimei ‘alu ki he fika ko ē ‘oku ‘osi ‘alu ‘o vilo ko ē ai ‘o fai ‘aki ko ē nō. Pea ko hono mo’oni ‘o’ona ia ko e ‘osi ko ē ‘a e fo’i ta’u fakapa’anga meimei ko e talamai ko eni ‘a e me’a ko ē ‘oku fakahoko mai kiate au taimi ‘oku ‘osi ai ‘a e ta’u fakapa’anga meimei kei toe pē fo’i pa’anga ia ‘e 3.5 miliona, kā koe’uhi foki ‘oku vilo pē me’a, *revolve* pē, kā ko e me’a ē ‘oku felāve’i pea mo ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea, ‘ikai ko ‘eku ki’i tokanga pē ‘aku ia ki he me’a ko eni, ‘a eni ko ē ‘oku talamai ko ē ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai hano silini, mahino mo e founa ia ‘a e *revolving fund* pea ‘oku ke mea’i pē ‘Eiki Minisitā na’e kau heni ‘a e *student loan*, ‘a ia ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e *student loan* ko e anga ko ē mo e taimi ko ē ke vilo mai ai ‘a e silini ‘oku ‘ikai ke natula pehē ia Sea. Ko e me’a leva ‘e hoko ‘e ‘osi ‘a e silini ia pea ‘ikai leva ke to e lava ‘a e fakaakeake fakame’a ia Sea, he ‘oku ‘uhi he na’e tonu ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ki’i tokoni atu Sea ki he ...te ke tali pē?

Sea Kōmiti Kakato: Tali ‘a e tokoni ‘a e Tokoni Palēmia ...

Lord Nuku: ‘Io, sai pē.

Fakahā Pule’anga toe 3 miliona he Pangike Fakalalakaka he’ene a’u mai ki Mē

‘Eiki Tokoni Palēmia: ...Ko e fehu’i ko eni ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e silini foki ko eni na’e ‘ave ia ki he Pangikē ke fai ‘aki ‘a e langa fonua, *student loan* mo e ngaahi me’a ko ia. Pea ‘oku pehē ‘e he Potungāue ko e tu’u ‘i he taimi ni ‘oku toe ‘a e 3 miliona, *forecast* ko eni ‘o Mē, ‘a ia ‘oku natula pehē ke vilo pē ia. Ko e tu’u ‘i he taimi ni ‘oku lolotonga ‘i tu’a ‘a e 9 miliona tupu, ‘a ia ‘oku ‘amanaki ‘e tā mai ha kongā, tau faka’amu ‘e tā taimi totonu ko ē ‘oku totonu ke tā mai ke ne fa’o pē ‘a e fo’i kato ko eni ko ē ‘oku fiema’u ke ha’u ko eni ko ē ‘a e kau nō ‘oku ‘osi fokifoki mai ha kongā ‘o e silini. ‘A ia ko e me’a ia ko ē ko ē ‘oku *plan* ki ai ko ē 19/20, 20/21, ‘a ia kapau ‘e a’u ki ai ‘oku palopalema ‘a e tā nō mai ‘e toki fai hano fakakaukau’i. Kā ‘oku ko e fakamatala ‘oku pehē ‘e toe 3 mahalo ki Mē ni, pea ‘oku ‘amanaki ke ha’u ha kongā ‘e hiva ko ē ‘oku kei nofo ‘i tu’a ‘a e ngaahi nō ko eni ko ē ‘oku ‘osi tukuange kitu’a. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Lord Nuku: Sea ko e ...

Tevita Lavemaau: Ki’i tokanga atu pē ke hiki ‘a e me’a.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua 11.

‘Ikai toe ha silini he pa’anga nō he Pangike Fakalalakaka

Tevita Lavemauu: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa’i pē ‘a e fakamatala ko eni ‘oku ‘omai pea mei he Tokoni Palēmia. Sea ko e silini ko eni ‘oku ‘ikai ke paki hifo, pea fuoloa ‘a e hoha’a mai ‘a e kakai a’u eni ki he tō hina he ko e natula ē silini ko eni, silini pē ‘oku lava ‘o tuku atu ki tu’a ‘a e fa’ahinga ko ē na’e nō pea tā mai, pea ‘oku mou mea’i pē, ko e tā ia ko eni ‘oku ‘ikai ko ha tā mai ‘oku ‘ikai ko ha silini lahi. Ko e totongi ako ia ko e nō ko e tā ia ‘i he fo’i ta’u ‘e 2. Pea ‘oku fiema’u ai ke fakaivia ‘a e ... ‘oku ‘ikai ko e talanoa fakamatala ko eni ‘oku tau fai ‘oku toe ‘a e 3 miliona ‘Eiki Sea, te u fetu’utaki ki he Pule Pangikē *TDB* ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku toe ha silini ai. Hangē ko ‘eku lau ko e silini ko eni ia ko e tuai pē ‘ene paki hifo kuo ‘ave ...

Lord Nuku: Lava ke u ki’i tokoni atu Fakafofonga.

Tevita Lavemauu: Mālō, tokoni.

‘Osi pa’anga nō he pangike kae fai e tokanga ke fakaivi sekitoa taautaha

Lord Nuku: Ko ‘eku tokoni atu ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha silini ia ai. Ko e silini ko ē ‘oku ‘i ai ‘Eiki Sea ko e silini pē ‘a e Pangikē foki ‘a e nō ia ki he peseti ‘e 10. Ko e peseti ‘e 1 ko eni ko ē mo e peseti ‘e 4 ko ē na’e ‘uhinga ki ai ke fakaivia ko eni ko ē ‘a e kau pisinisi, ko e nō ko ē he taimi ni ‘oku fai pē ia ‘i he pa’anga ‘a e Pangikē Fakalalakaka, pea ko ia na’e ‘uhinga pehē ‘a e tokanga koe’uhí ke fakaivia ‘a e ngaahi sekitoa mo e ngaahi ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai ‘o hangē ko ia ‘oku taukave’i ‘e he ...

<005>

Taimi: 1555 – 1600

Lord Nuku: Minisitā Leipá. Ka ko e tokoni atu pē ia Fakafofonga ‘oku ‘ikai to e ‘i ai ha silini. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko e ki’i tokoni atu pē mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Tokanga ke ‘inasi kotoa kakai e fonua, ‘otu motu & sekitoa taautaha hono fakaivia

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko u tui au ki he me’a na’e lave ki ai ‘a e kau Fakafofonga Hou’eiki ‘aneafi. He ‘ikai ke tau nofo tautolu ‘o to e ‘ai ‘a e palopalema tatau ka tau pehē ‘e kehe ai e fo’i olá, ‘i ha founa tatau pē. Ko e me’a he taimi ní ia ke ta’utu tautolu ‘omai ‘a e founa ko ē na’e ‘ave’aki kitu’a ‘a e 14 milioná. He te u talaatu e me’a ‘oku ou fanongo au ki aí. Talamai he ‘e finemātu’a ko ē ‘oku nau lālangá, ‘oku ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o ‘alu ki he pangikē. ‘Oku noo’i pē ia ‘e ha kau tō hina ‘e toko 14 ko e efu ia e silini ko iá, ‘a e fo’i sekitoa ko iá. ‘Oku tau

lele tautolu ia ko u tui au ki he ni'ihiki ko eni 'oku si'i faingata'a'ia 'oku kole mai ke nau kau mu'a he *export*. Ke 'oange ha founga ke 'oange ha sēniti ki honau nimá. Pea ko u tui au ke tau tokanga'i 'a e, tokangaekina 'a e *private* sekitoá. Ka 'oku ou tokanga au ki hono palopalema ko ē na'e lave ki ai 'a e Nōpele mei Vava'ú, hono *mix* ko ē 'a e kakai faingata'a'ia ko eni iiki mo e kau tama lalahi. Ua, ko hono *mix* ko ē kātoa e me'a kotoa pē 'i Tongatapu ni kae fēfē 'a Vava'u, fēfē 'a Ha'apai ke tu'usi 'enau ngaahi konga keké 'o 'ave kia nautolu.

'A ia ko u tui ko e me'a ia ke tau sio fakalukufua mu'a ki ai. 'Oku fiema'u 'e he Fale ni ia pea ko u tui 'oku fanongo au ki he fakakaukau ko iá. Tau fa'u pē 'o fakakaukau fo'ou kae lava ke tokangaekina e tokotaha kotokotoa pē ke tufotufa taau ke lave kotoa mai e 'Otu Motú, lave mo e ni'ihiki ko eni he *private* sekitoá, kae tokangaekina mu'a si'i ni'ihiki ko eni 'oku nau ngāue ke ma'u pē ha me'a ke nau mo'ui ai ko e kaí. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Hou'eiki. Ki'i tui homou koté.

Fokotu'u to'o mai 5 miliona ki he ngaahi poloseki makehe

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e ki'i fokotu'u atu pē. Ko e fokotu'u atu, pē 'e lava mu'a ke to e fakamo'ui kae 'uhí, te tau 'alu 'o a'u 'anai ki he vouti ko ē founga fakapa'anga ko ē ngaahi *project* makehé. Ke fokotu'u atu ai ke to e to'o mai mo ha 5 miliona, 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fo'ou. Ko e fehū'aki pē ia 'i he pa'anga 'oku lolotonga 'i loto. Ka ko e fokotu'u atu ia.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, tau ki'i mālō ai.

Lord Nuku: He 'e kau heni 'a Ha'apai he me'a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ka tau toki hoko mai 'o fakahoko e fokotu'u ko eni. Tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki he lava e feme'a'aki 'aneuhu, 'i he Kōmiti Kakatō. 'E toloi e Falé ki he 9 'aefiafi koe'uhí 'oku 'i ai 'a e fakaafe mei he 'Eiki Palēmia ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé ki he talitali 'a e Fakataha Fakamāmani Lahi, *UN* 'oku lolotonga fakahoko 'i he Uafu Taufā'ahau Tupou IV. Ko e fakaafe ko eni 'oku kamata 'i he 6. Ko u kole atu Hou'eiki ke mou lava 'o me'a ki ai kae toki hoko atu e Falé 'i he 9 'a efiāfi. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'a e kelesi tuku ki he houa ni.)

<006>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

Áho 19 Sune 2018

01: Lotu

02: Ui ó e Houéiki Memipa

Poaki tomui

Palemia

Tuilakepa

Poaki

Lord Fusituá.

03”Meá á e Éiki Sea

Ne fakamaloía é he Éiki Sea e ngaue lahi ne fakahoko é he Fale ánepo mo éne yui e hokohoko lelei atu pe.

Ne toe fakamaálaála é he éiki Sea pea moe Ngaahi Order moe Tuútu'uni. Kupu 78 Konisitutone óku ha mahino pe ai koe fale Alea óku tuútuúni ki he tanaki ó e Tukahau. Óku tanaki ki ai e Kupu 9 óe Lao á e Puleánga á ia koe ngaahi tuútuúni kotoa óku fai é ha minisita pe palemia kuopau ke fai ha aofangatuku ki ai á e Fale Alea.

Naá ne toe fakamanatu ke tauhi pau mo fakatatau ki he Tohi Tuútuúni pea ke tauhi pe á e melino he óku ápiápi á e taimi.

04: Lipooti Fika 3/2018-Komiti Tuúmaú ki he Paánga moe Ngaahi Fakamatala Paánga á e Puleánga.

Ne kole é he Sea ki he Kalake ke ne lau e lipooti kimuá pea toki lipooti á e Sea óe Komiti Paánga. Hili hono lau e lipooti ne fakamaálaála é he Sea óe Komiti Paánga á e lipooti mei he komiti paánga á ia ne lava ke fai e fetalanoaáki pea moe ngaahi pootungaue lalahi á e puleánga ó fekauáki pe moe palani ngaue pehe ki he énau takitaha patiseti. Ne fokotuú é he Sea óe komiti Paánga ke tukuhifo á e lipooti ki he Komiti kakato ke aleaí fakataha pea moe Patiseti. Ne poupouí á e fokotuú á e Sea Komiti Paánga pea tukuhifo ki he Komiti kakato.

05: Komiti Kakato

Ne meá leva á e fakafofonga óe houéiki Nopele ó Éua á éne tokanga ki he Fale mahaki koeúhi he óku fakaha mai mei he CEO ó e fale Mahaki óku í ai e palopalema hono vahevahe óe patiseti. Ne foki e fakamamafa á e Éiki Nopele ki he masiva koeúhii óku tokanga e níihi e kau CEO ia ki he lahi e ngaahi fakamole hange koe fakamole he fakatau meálele. Ne meá mai e Minisita Paánga koe meá ki he meálele óku ikai koe meálele ia á e potungaue paánga ka koe kotoa e ngaahi potungaue.

Ne hoko atu e Éiki Nopele ki he fika í he setisitika ki he pauúsií ó e fanau fefine, á ia koe toko 8 í he toko 10 kotoa pe óku paúsií pea ne fiemaú ke ílo pe óku totonu e fika ko eni.

Malolo he 11:00am

Ne hu mai á e Komiti Kakato pea ne meá mai e Nopele fika úluaki ó Haápai ó ne pou pou pe ia ki he ái e meálele he kuo ósi ómai e ngaahi meálele foóu pea oku ne tui é malava ke leleáki ia ha taú e 20.

Ne meá mai e Fakafofonga fika úluaki ó e Houéiki Nopele ó Tongatapu éne fehuí fekauáki moe no á ia ;óku ámanaki ke totongi atu pe koe no foóu pe íkai. Ne toe tokanga á e Éiki Nopele ki he effective rate pe fai ha tokanga ki ai á e puleánga he koe fatongia ia e Fale Alea ke fakapapauí ke óua e tapalasia ha taha.

Ne meá mai e Minisita Paánga koe paánga mohe he taimi ni koe paánga é 468 miliona pea koe maólunga taha ia kuo aú ki ai. Naá ne meá óku moóni e issue ki he meálele.

Fekauáki pea moe meá ne tokanga ki ai e fakafofonga Nopele fika úluaki ó Tongatapu óku fai e talatalanoa ki he effective rate. Ne meá mai e Nopele fika úluaki ó Tonga ne mahino mei he hu mai e Pangike siaina ne makava pe ia ke holo ki he peseta é 6 áia óku malava pe ia. Ne tokoni mai e Minisita *MEIDECC* ó fakamaálaála he ko e *interest rate* ia é ási mai ia ki muá óku maámaá ka óku toi mai e ngaahi fee kehe ia mei mui pea ne kole ai ki he Minisita Paánga ke fai ha sio ki ai moe Pangike Pule.

Ne meá mai e Minisita Paánga ne fai e ngaue pea hange kuo holo ó peseta é e ngaahi tupu í he ngaahi no. Ne toe fehuí é he Nopele fika úluaki ó Tongatapu á e kalasi óe no he óku nau kehekehe. I he fakamalanga á e fakafofonga ó Éua 11 naá ne fehuí ki he Minisita Paánga ki he lahi e paánga kuo vaheí ki he fakaakeake mei he saikolone.

Í ha tali mei he minisita *MEIDECC* óku í ai e ngaahi paánga he taimi ni óku teékiai ke fakapapauí mai kae mahalo naá aú ki sepitema kuo mahino mai e lahi e paánga tokoni.

Ne liliu ó Fale Alea pea toloi ai pe ki he 2 hoáta.

Hu Fale Alea he 2 hoátā.

Ne meá ai á e Éiki Sea ó fehuí ki he Minisita Paánga pe óku kei toe lahi ha ngaahi issue ke tali pea ne meá mai e Minisita Paánga óku ne ongoí kuo taimi ke hoko atu aa ki he ngaahi polokalama pea ne fokotuú ai ke úluaki fai mua ha femeááki he lipooti á e Komiti Paánga.

Ne í ai e tokanga ia á e Minisita Leipa ki he taimi é fai ai e femeááki koeúhi he óku fiemaú ke ósi kimuá he áho 30 ó Sune ka ne meá mai e Éiki Sea ne ósi fakahoko atu pe óku í ai e ámanaki ke kakato pe ki he áho 21 ó Sune.

Ne meá mai e Fakafofonga Fika úluaki óe Houéiki Nopele ó Vavaú ó kole ka laumalie lelei pe á e puleánga ki he vouti á e Éiki Sea pea nau tali aa e patiseti. Ka ne meá mai e Minisita Polisi ó

kole ke mohetolo pe Vouti á e Éiki Sea pea ke hoko atu e ngaahi vouti kehe he kuo ósi ngali maau ia he koe konga lahi kuo nau ósi femeááki kinautolu ia pea moe Komiti Paánga.

Ne liliu ai pe á e Fale Ale ó Komiti kakato.

KOMITI KAKATO

Ne meá fakaluukufua leva á e Minisita Panga ki he Lipooti á e Komiti Paánga á ia óku kau ai e fiemaú ke tanaki fakaluukufua á e 20 miliona tupu í he Patiseti. Pea ne kole ke tuku mai pe ke fai ha sio ki ai á e Puleánga. Ne fakatonotonu é he sea óe Komiti Paánga á e pehe é he Minisita kuo hange eni ia kuo faú patiseti e Komiti ka ne meá á e Sea Komiti koe fatongia óe Komiti ke nau vakaií á e patiseti mo hono ngaueáki óe paánga á e fonua. Ka ne kei meá mai pe Minisita óku faú patiseti á e komiti ka ne fakatonotonu atu é he Fakafofonga ó Tongatapu 3 óku íkai ko ha faú patiseti. Ne fokotuú ai pe é he Minisita Paánga pea pou pou ke fakatatali e lipooti á e Komiti Paánga kae aleaí e Patiseti.

Ne meá mai á e Palemia ó fakamaálaála aé founa hono faú á e Patiseti pea ne fokotuú mai óku foóu ke faú é he Fale Alea ha Patiseti ka ne meá mai e fakafofonga ó Tongatapu 3 koe fokotuú ka óku íkai ko ha faú patiseti.

Ne kei tuúmaú pe Palemia heene tui koe faú Patiseti foóu eni ka ne meá mai e Minisita Polisi moe Tanaki Paánga ó ne huluhulu mai á e Kupu 184 ó e Tohi Tuútuúni. Ne fokotuú e Palemia ia ke paloti ka ne pou pou ki he meá á e Minisita Polisi kae óua é palotií kae aleaí fakataha pe. Ne meá mai e Minisita Leipa ó ne feinga ia ke fakamaálaála e founa hono faú e patiseti pea ne meá á e Éiki Nopele ó Éua ó ne fakataáki á e paánga é 5 miliona ki he meá fakavavevave óku íkai ke kakato ia pea koe úhinga ia ne fai ai e fokotuú. Ne fakafoki mai ai pe é he minisita éne fokotuú pea fokotuú e tali e Vouti fika 1 Ófisi óe Palasi,3 Potungaue Átita,4 Ófisi óe Ómipatimeni.

Ne hoko atu ki he Vouti fika 6 á e Ófisi óe Potungaue ki Muli pea ne fakamalanga ai á e Éiki Nopele ó Éua ki he ngaahi matai fika í he tepile he óku ne tokanga ia ki he ngaahi fika í he tepile ka nau toki hoko atu ki hono fakakatoa óe ngaahi Vouti.

Malolo he 3 efiáfi

Ne hoko atu e femeááki he Komiti Kakato áki hono fehuí é he Éiki Nopele ó Éua e hiki he kau ngaue tuúmaú e meimei 6 miliona lolotonga ko ia óku ha he patiseti óku íkai ha toe lakanga foóu ka ko éne fehuí pe koe ha e úhinga e hiki ko ia. Ne fakamaálaála é he Minisita óe Ngaahi Pisinisi á e puleánga koe úhinga pe he koe founa óku faiáki e ngaue á e PSC á e PMS. Ne hoko atu e nopele Éua ki he fefonongaáki á ia koe meálele pea moe útu.

Ne meá mai e Minisita Paánga ki he ngaahi koloa óku ha ia he éseti pea koe lahitaha ia koe teuteu ki he ngaahi langa ki he recovery pea ne ikai ke toe í ai ha meálele foóu ia. Pea ne meá mai ne mei faingofua ange ki he femeááki fakafoí vouti.

Ne fehuí é he fakafofonga Nopele fika úluaki ó Haápai fekauáki pea moe 5 kilu he vouti ki he meálele pea ne fokotuú ai ke kamata he Fale Alea á hono taófi óe ái meálele foóu.

Ne hoko atu ki he meá á e fakafofonga ó Éua 11 koeúhi koe hiki í he vahenga pea óku ne tui koe 17 miliona í he hiki ko eni í heene aú ki Sune'pea óku ne tui ia koe ngaahi lakanga átaa eni ia neongo á e ha he patiseti óku ikai ke toe í ai ha ngaahi lakanga foóu. Naá ne meá koe 12 miliona á e paánga ne fai hono patisetií ki he ngaahi lakanga foóu he taú fakapaánga lolotonga. Ne toe fakaha é he Minisita MEIDECC koe konga lahi e paánga ko eni óku ha he kau ngaue tuúmau ko hono ngaueáki óe BMS, pehe ki he kau ngaue óku nau lolotonga ako í tuápuleánga.

Ne fehuí é he fakafofonga ó Tongatapu 3 á e paánga tokoni ki he sekitoa taautaha pe private sector óku ikai ha paánga ia ai í he patiseti 2018/2019 ka ko éne fehuí pe óku áve ia ki ha vouti kehe. Ka í he meá á e minisita paánga ki he paánga óku áve ki he pangike fakalakalaka á Tonga he koe no óku áve ki he sekitoa taautaha pea ne meá mai e Tokoni Palemia koe toenga ai koe 3 miliona pea koe 9 miliona óku kei í tuá.

Ne liliu ó Fale Alea pea toloi ai e Fale Alea ki he taimi 9 efiáfi.